

✓
8/2/18

1311

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

2907/free

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on firsthand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the Thirteenth issue of the Bulletin. Besides articles, special news item and statistics on tribal literacy, important Government Resolutions have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government Administrators and Executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the paper are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. VII □ No. II □ March 1985

*A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.*

Regd. No. RN-37438/79

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training Institute

Maharashtra State

Pune 411 001

Printer : Manager

Government Central Press

Bombay

CONTENTS

Page

Editorial

- Need of Training of workers in Tribal Development. 5

Dr. G. M. Gare

- Primitive Tribes : Challenge for Development 7

Dr. P. R. Sirsalkar

- Socio-Economic Survey of Tribals in the proposed M.A.D.A. Pocket in Buldhana District. 9

M. B. Surana

- Economic Development of the Tribal People 14

Dr. M. G. Kulkarni

- Role of Information Sources in the Adoption of IR-8 Paddy by Tribal Farmers. 17

S. S. Bajaj, K. R. Kadam, V. V. Deshmukh

- The Role of Tribal Development Co-operative Corporation of Orissa Ltd., for the Development of the Tribals. 20

Dinbandhu Mahal

- A Study of Relative Resource Productivity of Tribal and Non-Tribal Agriculture in Dhule District of Western Maharashtra. 24

P. G. Desale, R. G. Patil, D. V. Kasar

- आदिवासींचे शिक्षण व जागृती 29

डॉ. गोविंद गारे

- आदिवासी मुलींच्या सहवासात 31

सौ. वत्सलाताई खोन्नागडे

- आदिवासी विकासातील सामूहिक लाभाच्या योजना .. 33

जॉन गायकवाड

- वृत्त विशेष 38

सांख्यिकी माहिती

- 39

- शासन निर्णय 41

Need of Training of Workers in Tribal Development

Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training, Institute

28, Queen's Garden, Pune 411 001

Among the various causes of the inadequate progress of Tribal Development scheme, the shortage of trained personnel has been pointed out as the greatest single factor. The social scientists have also emphasised at their various conferences, the importance of and the need of devoted and trained workers in the field of tribal development. Planners, Administrators and Social workers have all stressed this need repeatedly. Now, the time has come to launch a systematic and sustained programme of training of tribal development workers, if the development schemes for tribals have to make better progress during the Seventh Plan period.

Before any such effort is undertaken, it is desirable to examine the implications of a sound and suitable training programme. Some of the questions which readily come to one's mind may be briefly indicated as follows :—

(i) Whom do we wish to train and for what work ?

(ii) Should there be any minimum qualifications for those who have to be trained ?

(iii) Would the training required be of only one standard and duration or would it be for different categories of personnel ?

(iv) Who should train ?

(v) Finally, what should be the pattern and standard of training

centres in terms of staff and other related facilities ?

In addition there are other cognate questions namely the assessment of the total number of persons to be trained for different categories of workers, the number of suitably equipped training centres that would be needed to meet full requirements and what should be the phasing of training programme so that it can keep pace with the phasing of the work programme in the years to come.

2. In the first place, it needs to be clarified that to state that there is paucity of trained personnel is to over-simplify the problem. It is not a mere statistical exercise to equate the number of positions available with the number of persons to be trained. In a special field like Tribal Development, a worker has to have the following attributes :—

(a) understanding of an insight into the tribal way of life;

(b) a liking for living and working with them, as one of them;

(c) faith in the capacity of the tribal people to develop themselves with such external assistance as they may require and finally;

(d) a good deal of familiarity with the processes of planning and administration of Tribal Development schemes on which the Government is spending huge sums of money.

3. It is true that such persons are not readily available nor are they available "readymade" so to say. It would imply a careful selection of persons who have the necessary interest and aptitude and who can, with the necessary training, develop into suitable workers for this field.

4. An analysis of the various types of personnel working in the official and non-official agencies engaged in Tribal Development shows that they can be grouped under three broad heads. There are in the first place large numbers of field workers, who are directly working with tribal communities, under official or non-official auspices. Then there are fewer numbers of supervisors, who were expected to guide and direct the field workers. Finally, there are very few planners and administrators working in the various Departments and the Headquarters of official agencies who have to take some hand in shaping the policies and programmes in future. It is obvious that the training required for each one of these categories would be somewhat different.

5. Considering that tribal development work ranges over a wide variety of development activities beginning with agricultural and extending upto cultural activities, the co-operation of experts in these various fields becomes a vital necessity. These experts are, no

doubt, well trained in their own respective fields but they do not have the necessary orientation to understand tribal psychology to put forth their special knowledge in a manner which can be easily assimilated by the tribals. It would thus be seen that some manner and degree of orientation is necessary for such persons as well. Then again there are a large number of workers, who are already in the field because of their own interest supported in some cases by aptitude. To be realistic they cannot be left out of consideration. One has to make the best of the persons already engaged in the tribal welfare work. Nor can all of them be spared for a long period of training. Probably, most of them do not require a long period of training because they already have some knowledge, understanding and skill of working with tribal people. What they need, therefore, is only an in-service training of a short duration. Thus, so sum up, it appears that the training programme splits itself into —

(i) Regular training for three categories of personnel to be recruited in future to work at:—

- (a) field level,
- (b) supervisory level, and
- (c) administrative level.

(ii) In-service training for those already in position at different levels, and

(iii) Orientation for personnel whose work has bearing on tribal development.

6. A word of caution may be given with regard to in service training. This type of training should be specifically meant for those already in responsible position for at least a period of 3 years. It should not be a substitute for regular training for

new entrants nor should it be mere formality for “regularising” inadequate personnel already in the field. For persons such as Block Development Officers, Tribal Development Officers, Project Officers (I.T.D. P.), Supervisors of Ashram Schools, heads of educational institutions for tribals etc., a short term orientation could suffice on the understanding that they would have in the first instance received an appropriate training to their own specific jobs. As for the regular training programmes, further distinction should be made between the in-service training and basic training prior to recruitment. The in-service training should be open to those who have been in three year continuous service. The duration of training will differ accordingly. The following proposals may cover the differential needs adequately :—

Serial No.	Category	Duration	
		For in-Serve training	For new entrants Regular training
1	Warden/ Superintendents/ Head of Masters/ Teachers of Ashram Schools.	3 mon	1 year
2	Ashram School Inspectors/ Tribal Development Officers/ Project Officers, (ITDPS)/ Extension Officers/Block Development Officers/ Project Officers (DRDAS)	15 days	1 month

7. The syllabus will vary for each different category and level of training.

8. It would be more appropriate to have the syllabi vetted or drafted by an Advisory Committee. This will introduce the much needed standardisation. The Committee could comprise a representative of a school of social work, the Director, Social Education in the Ministry of Community Development and Tribal Development, a representative of voluntary organisations and representatives of the Ministry of Education etc.

9. The existing training programme will have to fall in line with one or the other of the types of courses recommended above. The decade for emphasising the need for training is over. What should hereafter engage the attention of all those interested in tribal welfare is to standardise the training programmes and to make a start here and now so that at least by the end of 7th plan period we would be able to catch up with the fast expanding tribal development programme. This is one single programme which can tone up the quality of all the schemes that have been put into operation for tribal welfare. If we mean to derive maximum advantage of the large resources deployed for tribal development and further, if we wish to hasten the development of tribals so that they can take their rightful place along with the rest of the nation, sound training of right type of persons seems to be only answer.

□ □ □

Primitive Tribes: Challenge for Development

Dr. P. R. SIRSALKAR
Chief Research Officer
Tribal Research and Training
Institute, Pune-1

In developmental planning for any target group or area, the socio-economic levels of different groups and undeveloped areas need attention. Of the 58 lakhs Scheduled Tribes' population in the State of Maharashtra, primitive and other tribal communities are at different stages of development. Similarly of the fifty-one thousand sq. km. of Tribal Sub-Plan Area, some areas are totally undeveloped.

Various Commissions and study teams have dealt with the problems of the more backward Tribal communities. In the guidelines issued by the planning Commission on the preparation of Tribal Sub-Plans, i.e. was specifically stated that special attention should be given to areas and groups facing special problems including primitive Tribal groups.

The Ministry of Home Affairs also issued guidelines for identification of primitive Tribals groups and preparation of project reports for their development. In the identification of primitive Tribal groups the following three norms have been followed :—

(i) Pre-agricultural Level of technology.

(ii) Low Level of Literacy.

(iii) A stagnant or diminishing population.

On the basis of these criteria, Three tribal groups viz: Katkaris, Kolams and Madia Gonds have been identified as primitive groups in this state. Their Project Reports have been submitted to Government of India. Their details are given in the following Table No. 1.

TABLE NO. 1

Serial No.	Name of the primitive tribe	Area	Population in thousands (1981) approximate
1	2	3	4
1	Madia Gonds District Gadchiroli, Sironcha Tahsil (Bhamragad Area).	60
2	Kolam (1) District Yeotmal, Wani, Kelapur and Yeotmal Tahsils. (2) District Nanded, Kinwat Tahsil.	63
3	Katkari (1) District Raigad, Karjat and Pen Tahsils. (2) District Thane, Dahanu, Talasari, Jajhar and Mokhada Tahsils.	162
Total			285

Of the 58 lakhs total tribal population of the State, population of the primitive tribes is 2.85 lakhs, i.e. 4.91 per cent. The primitive Madia Gond tribe is inhabiting the Abuj Mad Hills, 50 kms. away from Bhamragad. The tribe remained in isolation due to dense forest, rising hillocks, rivers and rivulets. After a distance of 5 to 6 kms. from Laheri one has to climb the steep hillocks of Ambujmad, having seven feet high grass, where even the footpath becomes invisible. Shifting cultivation is the traditional mode of cultivation of these people. Food gathering, hunting and fishing are their supplementary occupations. Efforts have been made in the past to rehabilitate them on plains with a view to stop illicit cutting of forest and to teach them settled cultivation. But due to various reasons this experiment has not yielded good results.

The traditional occupation of the Kolams is agriculture. Some of them have taken to preparation of baskets and mats as their secondary occupation. In the beginning the Kolams were dependent on their eco-system. As their number was small, there was ecological equilibrium with their environment. With the growth of population they switched over from shifting cultivation to settled cultivation. The policy of conservation of forest, banning of shifting cultivation and over exploitation of forest, disturbed the Kolams.

The Katkaris are seasonal nomads and move from their main habitat in the forest for coal making, which is their present traditional occupation. They are always exploited by the forest contractors. Illiteracy,

ignorance and superstitious nature of their life, are the great hurdles in their development.

The government has appointed Project Officer (Class I) for each primitive tribe with a view to devise

special programmes for each group, taking into consideration the eco-system. The developmental programmes undertaken for the groups during the year 1982-83 are given in the following table No. 2.

TABLE No. 2

(Rs. in lacs)

Serial No.	Name of the District	Name of the Scheme	Provision	Expenditure
1	2	3	4	5
1	Thane	Construction of Shelter-cum-huts.	2.77	2.77
		Total		2.77
2	Raigad	(1) Supply of Agricultural Implements.	1.23	1.24
		(2) Supply of bullocks and bullock carts.	1.69	1.69
		(3) Supply of shelter-cum-huts	5.57	5.57
		(4) Supply of goats	0.49	0.34
		(5) Supply of Poultry birds	0.10	0.07
		(6) Appointment of organisers	0.23	0.20
		(7) Supply of Nylon nets	1.50	1.50
		(8) Medical checkup	0.05	0.05
		Total	10.86	10.66
3	Yavatmal	(1) Supply of sprayers and dusters.	1.00	0.99
		(2) Supply of goats	0.50	0.50
		(3) Supply of milch animals	1.00	1.00
		(4) Medical checkup	0.05	0.04
		Total	2.55	2.53
4	Gadchiroli	(1) Supply of agricultural implements.	0.05	0.05
		(2) Supply of bullocks and bullock carts.	1.25	1.32
		(3) Supply of sprayers and dusters.	0.05	0.05
		(4) Supply of goats	0.32	0.36
		(5) Fish farming in impounded water.	0.50	0.50
		(6) Training in fishing	0.06	0.06
		(7) Grant-in-aid for Fisheries Development.	0.09	0.09
		(8) Medical checkup	0.05	0.05
		(9) Soil conservation and land development.	0.10	0.10
		(10) Construction of huts with roof	0.35	0.35
		(11) Community hall construction	0.28	0.28
		(12) Supply of Mangalore tiles	0.15	0.15
		(13) Supply of Kamblies	0.20	0.20
		(14) Orientation and Motivation camps.	0.02	0.02
		(15) Study tours	0.25	0.15
		(16) Purchase of Jeep Trolley	0.07	0.10
		(17) Office and Staff quarters	5.52	5.52
		(18) Road Development	2.00	2.00
		Total	11.35	11.35

[Contd. on Page 28

Socio-Economic Survey of Tribals in the proposed M.A.D.A. Pocket in Buldhana District

M. B. SURANA
Deputy Director
Tribal Research and Training
Institute, Pune

Efforts were made previously to carve out M.A.D.A. pockets from Jalgaon-Jamod and Sangrampur tahsils of Buldhana district on the basis of tribal population of 1965, special survey carried out by the D. C. Nagpur in Vidarbha region. The restriction of enumeration of tribal population on area basis has been removed in the year 1977. The tribals in this area have been, therefore, counted in 1981 census. The authentic figures of 1981 census are available now. The figures of tribal population have been collected by the Institute from the Census Department, Bombay and the M.A.D.A. pockets have been carved out. It has been noticed that on the north of Buldhana district there is sizable tribal population and a concentrated tract of tribal population can be carved out in Jalgaon-Jamod and Sangrampur tahsils.

The geographical situation of this M.A.D.A. pocket can be narrated as under:—

On the north and west of this pocket, there is a tribal belt adjoining to Madhya Pradesh, from Nemaad and Barhanpur districts and small part of Jalgaon district. On the east, there is a concentrated tribal belt of Melghat tahsil of Amravati district of Maharashtra State. On the south side there is a plain and

progressive area, part of Jalgaon-Jamod and Sangrampur tahsils from Buldhana district.

The tract is hilly and forest. It falls under Satpuda Hill ranges. Amba-barra forest area is famous for its forestry.

The important rivers flowing in the tract are Van, Pandav, Mahadeo, Siwana and Nirwa. Van is on the east border of the tract and Pandav in the middle of tract.

This tribal belt is spread over in two tahsils viz. Jalgaon-Jamod and Sangrampur of Buldhana district. The area is known as Wasali as Sonala tract.

In the above tribal belt 54 villages have been included in the pocket. Out of these, 29 are only inhabited

villages and remaining 25 are uninhabited or deserted villages. 27 villages are from Jalgaon-Jamod tahsil and 27 villages are from Sangrampur tahsil.

In addition to the above villages, some concentrated hamlets from big villages adjoining to the tract can be added as below:—

Tahsil	Village	C.C.No. 1981	Pada (Enumeration block No.)
1. Jalgaon-Jamod	1. Khel Paraskar Jamod	32	33
1. Sangrampur	1. Tunki Bk.	64	82
	2. Sonala	69	96

In nutshell the position of villages, area, population included of both tahsils in tribal belt is given below:—

Tahsil	No. of villages covered		Area in Sq. Kms.	Population		Percentage coverage with tribal population
	Total	Inhabited		Total	Tribal	
1. Jalgaon-Jamod ..	27	15	65	4,026	2,945	73
2. Sangrampur ..	27	14	38	6,325	5,049	80
Total ..	54	29	103	10,351	7,994	77

As per prescribed norms by Government of India, the only pada's cannot be included in the M.A.D.A. pocket.

The list of 54 villages proposed for inclusion with their total/tribal population and their tribal proportion is enclosed at Appendix (1).

In 54 villages only 3 Gram Panchayats are functioning and that too from Sangrampur tahsil only.

The total population count of this M.A.D.A. pocket is 10,351 out of which 7,994 are tribals. The proportion of tribals with total is 77 per cent. The average population of village is 345. Big village is of the size population of 1,205 and smallest is that of 4.

Major tribal communities residing in the tract are Tadvi Bhil, Korku and Nihal. The estimated composition of various tribal communities is given below:—

Name of tribal	Composition in percentage
1	2
1. Tadvi Bhils	.. 55
2. Korku 22
3. Nihal 11
4. Warela Bhils	.. (N)
5. Bhilala Bhils	.. (N)
6. Raj Gond	.. (N)

N=Negligible

It is said that the Tadvi Bhil community is migrated long back from Jalgaon district. The Korkus migrated recently from Melghat tahsil. The Nihal, Warela Bhils, Bhilala have been migrated from Madhya Pradesh. Still some of the families of the above tribes are migrating from Madhya Pradesh. It is said Nihal is very backward community amongst these tribal groups.

The Tadvi Bhil community follows Islam religion. Their customs are partly of Muslim religion and partly of Hindu religion. The surnames of Tadvi Bhils are found similar to the Hindus. Only their names are of the Muslims. They too observe festivals of Hindus like Dashara, Diwali and Holi.

The literacy percentage of tribal community with that of general population (of the tahsil) is given below :—

	General	Male	Female
Tahsil	41.71	53.62	29.31
(whole)			
Tribal	8.71	15.67	2.41

The comparison of the literacy rates reveals that literacy amongst the tribals is 1/5 that of the general population of the area. As regards literacy of female, it is 1/15 of female literacy of the tahsil. The languages spoken by the tribals in the tract are Korku dialect, Hindi and Marathi. The staple food of the people is local Jawar.

The tribals of this tract are partially mingled with non-tribal population. They are co-operative. They are adoptable to the changing situation to a certain extent. They are receptive.

The tribals have traditional panchayats and Bhagats. They have great faith in them. The decisions given by the traditional panchayats are carried out by them. They are receptive towards the developmental activities.

At present, a branch of Vishwa Hindu Parishad a voluntary organisation, is functioning in this area. The V. H. P. is running one Ashram School at Jalgaon-Jamod and one Mobile dispensary in the tribal tract.

It is learnt that no M. L. A./M. L. C./Chairman of Panchayat Samiti/Members of Zilla Parishad or Panchayat Samiti is elected from

this tract. Politically the area is not alert. They are not aware of their rights.

Sources of Livelihood

The tribals in the tract are settled now. Tribal cultivators, who owned the land, cultivate themselves. The families having land grow local and Hybrid Jawar, Maize, Cotton and Groundnut in their fields. They are not progressive cultivators. The cultivators are using still old practices. They have still to learn modern methods of production. Some of them are cultivating the land by encroachment in the forest area. The livelihood of 89 per cent of the families is on agriculture. Tribals are good tree cutters. The remaining 30 per cent families are engaged in tree cutting, working in forest nursery, collection of gum and Mohua flowers. Selling bamboo trees and grass are also their subsidiary occupations.

Composition of occupation of tribals in this tract is given below :—

1. As cultivators	32%
2. As Agriculture labourers.	57%
3. Other occupations	13%
	100%

In some part land is fertile. But in most of the area the land is hilly and is of inferior type. No irrigation facilities are available at present. At present they depend only on dry farming. The Van irrigation project near Wasadi is under progress. But hardly a village may get benefit of this project.

Recently Zilla Parishad has constructed precolation irrigation tanks at Sonbardi, Kuvardeo and Saikhed villages. But from these tanks insignificant area is irrigated.

The forest products in this area are Mohua, Gum, Bamboo, grass and Anjan Patta. The hard board and paper industries can be started in the area. The production of Tikhadi grass oil has great scope. There is no scope for other industries. No mining product is so far investigated. The employment opportunities are also poor.

One of the social problems of the area is conversion of Hindus in Muslims in the tract. Neither bonded labour system exist nor there is a problem of land alienation. The needs of the tribals are few. As such they are very little indebted. The illegal money lending system is still prevailing in some of the villages. Some scheduled banks and Co-operative banks have come forward in extending credit facilities to the tribals.

Marketing facilities

It is found that essential daily commodities are available but are not adequate. No agricultural market exists in the tract. The tribals are selling their products in Tunki, Sonala, Jalgaon-Jamod villages. Some of them have to go to Burhanpur in Madhya Pradesh. But generally traders of Tunki, Sonala and Jalgaon-Jamod visit the villages and purchase their products by bargaining the prices. Sonal village is 20 kms. away from the central village of the pocket.

Education

The primary educational facilities are provided within the radius of

1.5 kms. distance. There are 9 primary schools in Jalgaon-Jamod tahsil and 10 primary schools in Sangrampur tahsil run by Zilla Parishad. Total number of students on the roll are 859. Out of these 19 primary schools 6 schools have no buildings. In addition to above, there is one Ashram School at Saikheda. 158 tribal students are learning in the school with free lodging and boarding facilities.

There is no High school, college or the technical school in the area. The percentage of school going children to total children is found about 70 per cent.

Health facilities

The source of potential drinking water supply is the draw wells. The following are the difficult villages :—

- (1) Hanuwatkhedha
- (2) Kuwardeo
- (3) Sonbardi
- (4) Umapur
- (5) Amba-barva
- (6) Saikhed
- (7) Wasadi
- (8) Rohinkhidki
- (9) Saiwan

Out of these 9 villages the problem of drinking water has been solved in 6 villages by providing bore wells. No piped water supply is found anywhere in the tract. The major diseases prevailing in the tract during last 3 years are skin diseases and Diarrhoea. There is one Government dispensary in the tract. There needs a medical centre at Saikheda.

Communication

The network of communication is poor. The length of pucca road is 6 kms. and that of katcha road is 38 kms. There is no railway route. Generally only two villages are connected in seasonal period. All the villages are cut off during rainy season. There is only one post office. No telegraph or Telephone office exists in this area.

Small-Scale Industries

In some places, it is found that oil is extracted from Roshagrass.

Electrification

It is learnt that the village Umapur and Wayal (Nimkhedi) have been electrified.

The socio-economic situation pointed out in the previous parts clearly suggest for inclusion of this tract for the intensive development of these tribes. Hence this belt has been suggested for its inclusion in M.A.D.A. pocket.

The following are the important needs of the area :—

- (1) Road construction.
- (2) Adoption of Monopoly procurement system and providing credit facilities to tribals.
- (3) Agriculture development.
- (4) Dairy development.
- (5) Fish ponds.
- (6) Starting of Balwadis for tribal children.
- (7) Electrification.
- (8) Veterinary aid centres.

List of Villages Proposed for inclusion in the M.A.D.A. Pocket

District : Buldhana

Tahsils : Jalgaon-Jamod and Sangrampur

Tahsil	Serial No.	Census Code No.		Name of Village	Population (1981)		Remarks
		1981	1971		Total	Tribal	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Jalgaon-Jamod	1	1	*	Khilmapur	D	D	
	2	2	10	Bhingara	524	509	
	3	3	*	Gulthura	D	D	
	4	4	*	Dharmarla	D	D	
	5	5	11	Kuwar deo	375	268	
	6	6	12	Sonbardi FV.	197	197	
	7	7	*	Nihalwadi	D	D	
	8	8	*	Ambabari	D	D	
	9	9	*	Asaldari	D	D	
	10	10	*	Lingai	D	D	
	11	33	20	Chalthana Kd.	461	174	
	12	34	19	Chalthana Ciyam	D	D	
	13	35	18	Gorad Pr. Jamod	D	D	
	14	36	26	Kahupatta	28	24	
	15	37	84	Umapur	937	900	
	16	38	83	Garpeth	75	6	
	17	39	86	Raipur	181	178	
	18	40	85	Wadwanal	D	D	
	19	44	87	Hanwatkhed	171	162	
	20	45	88	Rajura Bk.	22	..	Link Village
	21	46	89	Rajura Kh.	34	33	
	22	47	52	Wayal Nimkhedi	252	237	
	23	95	95	Tatarpur	D	D	
	24	96	93	Rasulpur	748	240	Link Village
	25	97	94	Mohmadpur	4	..	Do.
	26	98	92	Dautpur	D	D	
	27	106	113	Wadi Bk.	17	17	
Total					.. 4,026	2,945	73.14

D means uninhabited Village.

*= New Village in 1981 census.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Sangrampur	1	11	7	Kille Pimpardol	D	D	
	2	12	2	Amba Barva	399	375	
	3	13	*	Katharmal	D	D	
	4	14	*	Lakhtu	D	D	
	5	15	*	Mokot	D	D	
	6	16	1	Chunkhedi (FV)	192	185	
	7	17	*	Patharwani	D	D	
	8	18	*	Patharjan	D	D	
	9	19	3	Anyar	213	210	
	10	20	4	Mangeri (FV)	161	153	
	11	21	*	Dongarkhed	D	D	
	12	22	5	Bhulghat (FV)	D	D	
	13	23	6	Rohinkhindki	322	246	
	14	24	9	Salvan (FV)	162	92	
	15	25	8	Kamod	D	D	
	16	26	*	Dhormari	D	D	
	17	27	*	Wagar	D	D	
	18	28	*	Sangomali	D	D	
	19	29	*	Palaspani	D	D	
	20	30	*	Chinchari	469	391	
	21	31	13	Wasadi	1205	1152	
	22	59	34	Karmoda (Shioni)	701	175	Link Village
	23	65	14	Alewadi	1205	1152	
	24	66	15	Saikhed	891	790	
	25	67	16	Pingali Bk.	187	145	
	26	68	17	Pingali Kh.	176	99	
	27	71	25	Warkhed	32	32	
Total ..					6,325	5,049	79.82

D means uninhabited Village.

* New Village in 1981 census.

Abstract.—

27 Villages of Jalgaon-Jamod tahsil	4,026	2,945	73.14%
27 Villages of Sangrampur tahsil	6,325	5,049	79.83%
M. A. D. A. Pocket Total	10,351	7,994	77.22

□ □ □

Economic Development of the Tribal People

Dr. M. G. KULKARNI

Professor and Director

Nehru Institute of Social Studies

Tilak Maharashtra Vidyapeeth

Pune 411 037

I

Economic development of the tribal communities in India may be visualised from two stand-points, from that of the tribals themselves and that of the non-tribal outsiders including the political decision makers, the advisory planning bodies, and the administrators who are expected to carry out the decisions and implement the planning programmes. The first approach may delimit the scope and retard the pace of development in that the goals of development, knowledge of resources, tools and techniques to use these resources and readiness to use both these for development may be conditioned and circumscribed by the socio-cultural matrix in which the tribals are brought up and acquiesce, not to speak of the geographical peculiarities of their territory to which they are traditionally confined. In the second approach, the goals, the programmes and the mode of their implementation are pursued at a greater pace but they remain alien to the tribals whose benefit is primarily intended. The tribal man's life here is visualised as one which lacks adequate means of 'livelihood' which again is qualified according to the acceptable standard of living, and efforts are made, through sincere but often confused or uncoordinated, to give him economic self-reliance and a higher standard of living. But these may not carry conviction with

the tribals. Doubtless, this approach visualises the 'progress' of the tribal man in terms of market economy and therefore is in a hurry to introduce it in tribal life.

As to which of the two is better is a question that calls for value-judgement. The results achieved by the latter may on the one hand, remain at superficial level and disparate or anomalous in the different spheres of development. On the other hand, and this is more serious, the *modus operandi* of economic development tuned to the market economy may disrupt the communal life of the tribals. Market economy presupposes a man exerting for individual success in materialistic terms in competition with the others in the run. Maximization of profits is the goal and he looks upon his social relations as instruments to be ingenuously employed towards that goal. We have the experience of community development in India, in the process of which the target ultimately was the individual agriculturist who was encouraged and facilitated to operate his production processes on commercial basis linking him to the demands of the wider market, unmindful and neglectful of his traditional social relations. The division of labour and distribution of goods and services once confined to the local community now encompassed wider areas and were oriented towards the urban market. In the competitive rush for a higher

standard of living the individuals fell apart, and those who were already in an advantageous position could reap the fruits of the development process better if not exclusively. Those at a disadvantageous position were denied and lost the shelter traditionally provided by the community. The poignancy of their predicament became all the more conspicuous, even as the prosperity of those who were ahead in race. This has led to further conflicts and factions within the community. While individualism gets enthroned in such a situation the 'community' may be completely liquidated. To admire and accept or to revile and reject it is to be guided by the values and ideals one cherishes.

The tribal man, his socio-cultural equipment and the environment appear to have become integrated and inseparable parts of a complex whole. The infrastructural base for economic-development (of which water-supply, electricity, means of quick transport and communication are the prime factors), improvement in the knowledge, skill, and the tools handled in production and balanced optimum use of the 'land' and methods used for its improvement, need to be planned and achieved simultaneously in a co-ordinated way, if the transformation of the tribal community and of its territory is to be achieved in a way that will not disrupt the unity in tribal life. Neglect of any of these aspects in

preference to any other, it is felt will not bring about the desired results. Development of the area by equipping it with the infrastructure and introduction of small-scale or large scale industries in order to utilise the physical resources to an optimum level without paying attention to improving the tribal man-power might attract the outside entrepreneurial skill within the tribal precincts but might leave the tribal as backward as ever. If the tribal man is not made a partner in the process of the development of the area but is kept on the periphery, he may resent and take a hostile stand against the encroachment on his territory. If he remains submissive, it may lead to his exploitation. Instances of such encounters and exploitation are too many to need quotation here. On the other hand, if attempts are made to improve the tribal man-power by creating facilities for his education and training without at the same time creating avenues through which this man-power can be channelised within the home territory of the trained tribal he is forced to quit his home and seek employment outside the tribal territory. He will be a misfit after education, in the tribal community to which he once belonged. While the educated tribals thus move out and flock to the towns and cities in search of employment, the tribal territory remains under-developed as ever breeding generations of backward tribals. Simultaneous, coordinated development of the tribal man his knowledge, skill values, aspirations, of his material equipment of tools, and of the area in which he lives, therefore is emphasized here.

II

If the modern economic behaviour is presumed to rest on rational choice from amongst the alterna-

tives in order to maximise profits, and if a desire for economic security and continuous flow of goods and services even at the minimum is accepted as a universal trait in man it may be argued that the tribal man is no less modern in his economic behaviour. That the tribal man is irrational or superstitious is a belief that needs re-examination. If rationality is a method of arriving at conclusions in a logical sequence from given, accepted premises and if acting upon these conclusions towards one's accepted goal is rational behaviour, the tribal man need not be branded as irrational. If he appears to sacrifice his gains in one sphere out of proportion, certainly it may be found to be an advance investment to reap gains later or in some other sphere. Even as he plays hood-winking tactics in his hunting expeditions bringing all his acumen and strength to bear upon his operations, he may be expected to strike the best of the deals with whatever resources he has at his command. He does make choice among the alternatives, if they are available. The pattern of social relations which has been tried and is accepted and adhered to as the best in the prevalent situation gets institutionalized. The social relations thus institutionalized are obviously conducive to survival at the minimum acceptable level. Society itself may be said to economize through its institutions and the social processes that are necessary to keep the society as an on-going entity. It will be proper hereto recount some instances of such patterned social relations which overtly might appear to represent irrational economic behaviour on the part of the tribals. These instances refer to the field study conducted among the tribals of Harsul Tribal Development Block in Nasik district in 1965, and of Gadchiroli and Sironcha tahsils

in Chandrapur district in Maharashtra in 1967.

(a) The population of the Harsul block is predominantly tribal the majority of them being the Koknas, followed by Warlis, Mahadeo Kolis and Katkaris. Agriculture is their main occupation, the proportion of the owner-cultivators to landless agricultural labourers being roughly 5 : 3. The land owned by the cultivators is not always contiguous but is often distributed into fragments, scattered far and wide in uneven sizes. As a result the owner concentrates upon cultivating the bit of land which is easily accessible, is sizeable of all the fragments and is nearer his residence. He allows, however, the fragments which he does not himself cultivate to be cultivated by the land-less labourers of his village on the understanding that the revenue cess levied on such allotted fragments is to be paid by the labourer himself. If the produce of his own land is not sufficient to stand by him through the year he may resort to agricultural labour in the nearby lands or some other subsidiary occupations. Does it not occur to him that he can bring under cultivation all or major part of the land that he owns by employing labour and keeping him self only supervisory work? Perhaps it does. But then perhaps he feels there is greater amount of security in retaining his intimate social relations with all the members of his community.

(b) Although there is a traditionally fixed wage in kind (an *athava* or roughly 2 kgs. of *nagli*) for a full day's work to be paid to the agricultural labourer, the wages are not always disbursed day to-day or only on the completion of the day's work. It so happens that the agricultural labourer finding that he is running short of food-grains for the day

approaches the owner cultivator for a loan of food-grains to carry him through the day or the week. The owner-cultivator without demur lends him the required quantity on the understanding that he should work on his lands when the need arises. It is not always possible to keep a balance between the amount of food-grains loaned and the amount of work put in against the loan but the transaction continues uninterruptedly. Here again the calculations of ensuring continuous supply of labour on the one hand and security of maintenance on the other appear to be more prominent than of the immediate profit and loss. It is not even correct to say that calculations enter the mind of the tribal at the time of each of these transactions. Rather, it is accepted as a traditional binding on both the parties to eke out their livelihood in co-operation with each other utilising their resources. The owner-cultivator appears hereto act as a trustee of the land he owns, the produce of which is to be shared with others who are less blessed.

(c) In a village in Chandrapur district, it was found that the total wages in kind disbursed by some of the owner-cultivators to the labourers, comprised a large proportion of their total produce, sometimes raising up to 40 percent of it, and the family labour was comparatively idle or was not fully utilised. Leisure appeared to have been forced on the family labour. When it is accepted that the landless labour resident in the village is also to be taken care of, it is but natural that they are to be employed on some work and the family labour as a result remains idle.

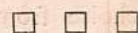
(d) The *grocer-cum-moneylender* who from the view-point of cost-benefit calculations appears to the

outsiders as an exploiter of the tribals, who has intruded in their territory, occupies a central position in the tribal economy and life. Overtly he grabs almost all of their produce and in return disburses to them much less in the form of non-agricultural commodities or commodities which are not locally produced. From an outsiders angle based on the calculations of market economy this amounts to exploitation of the tribals' ignorance. But the tribal man does not seem to resent it. Does he know that he is being exploited and still does not revolt against it or tolerates it as there is no other alternative? Tribal man has always revolted against tyranny, or exploitation whenever he has sensed it, or when the prevalent economy has suppressed him to below subsistence level or starvation. It may be argued that in the *grocer-cum-moneylender* he has found a working arrangement and a variant of exchange economy. As in the *Jajmani system* producers of different goods and services exchange them among themselves so that they are distributed according to the needs of the participants in the process which ensured their continuous supply regularly, the tribal man looks upon the grocer as one who operates as the only agent who disburses to them all the goods and services they need in return of their produce. Where the artisans and craftsmen found in the non-tribal rural areas are absent and where the weekly markets are at a further, distance sometimes even of 20 kms. over a rugged terrain, this relationship with the grocer becomes inevitable. He accepts it as a compensation for the relief that he gets from warries and tensions. The extra produce that he gives to the grocer against the goods and services received from him is the price that he perforce pays for the relief that

he gets thereby. There is nothing irrational about it. Such price is usually and acceptably paid to services rendered even in terms of the market economy. The specialists or contractors who grab an exorbitant commission for the multifarious services they render even in the modern economy function in the same way as the *grocer-cum-moneylender* functions in the tribal economy. To wean the tribal from the exploitative clutches of the *grocer-cum-moneylender*, the tribal must be provided with equally efficient and effective alternatives.

III

The foregoing facts emphasize the necessity of looking at the tribal community as one integrated entity. To tackle different aspects of the tribal life tearing them apart from their links with others may not achieve the desired ends. Communication with the outside world and the necessary infra-structure for the same seems to be the first step that can be taken without disrupting the tribal life to alarming proportions. Education among the tribal must be such that it is functional to their life. When debates and rethinking are going on with respect to education in the country as a whole it is proper that we give full thought to the kind of education that we like to impart to the tribals. That is must be in consonance with the area development which is preliminary to their economic development goes without saying. Education should be a part of their life and not be such that will breed strangers in their home territory. Proliferation and upgrading of their needs for a higher standard of living resulting from better production and distribution must precede the educational programme. Education must be a felt need and not a forced feed.

Role of Information Sources in the Adoption of IR-8 Paddy by Tribal Farmers

S. S. BAJAJ

Professor of Agril. Extension.

K. R. KADAM

Associate Professor of Agricultural Extension

V. V. DESHMUKH

Senior Research Assistant

Mahatma Phule Agricultural University, Rahuri 413 722 (Maharashtra)

ABSTRACT

Tribal population in India is mainly dependant on agriculture. Special efforts are essential to plan communication strategy for transfer of agricultural technology to them. Role of various information sources in this respect assume importance. The study indicated that the individual contact information sources (inter-personal) dominated over the group and mass contact information sources throughout the adoptions process. Of the inter-personal sources progressive farmers, neighbours and gramsevak had proved more useful sources to the farmers. Among group and mass contact sources demonstrations and agricultural exhibitions received the highest scores.

The agricultural technology is growing fast. Manifold efforts are being made by the planners and the administrators to make the best use of the available resources of the country, to increase the agricultural production and productivity. However, a gap exists between the available technology and its adoption by the farmers due to which agricultural development has

remained far from the expectations. Unless the advanced agricultural technology reaches the farmers, the increase in the agricultural production would be difficult. This can be achieved only with the help of constant and strong stream of communication flow from the researchers to the farmers.

Significant tribal population in Maharashtra is dependent on agriculture. Eventhough, special efforts have been made by the Government of Maharashtra during the five years plans, the agriculture of the tribals has still remained backward. Tribal community in Maharashtra is spread over in Thane, Nasik, Dhule, Ahmadnagar, Pune, Yavatmal, Amravati and Chandrapur districts. These tribals possess small and scattered holdings. Unbalanced land utilization, over grazing of pastures, poor farming technique and low level of yields are the main features of tribal farming (Dhebar 1976).

Keeping in view the tribal background, their unique features and also their low level of literacy, we have to plan the communication

strategy for transfer of agricultural technology to them. Role of various information sources assume importance in this respect. Hence the present study on the impact of different information sources on the adoption behaviour of tribals was undertaken in the tribal area of Ahmadnagar district. The specific objective of the investigation was to study the use of information sources by the tribal farmers at the various stages of adoption of the high yielding paddy variety.

Methodology

The study was conducted in ten randomly selected villages from Akola Tribal Sub-Plan area of Ahmadnagar district in Maharashtra. The data were collected by interviewing 204 tribal farmers from these villages.

The information sources studied were:—

1. Individual:—

- (i) Gram Sevak.
- (ii) Agricultural Assistant.
- (iii) Agricultural Extension Officer.

- (iv) Block Development Officer.
- (v) Progressive farmers.
- (vi) Neighbourers.
- (vii) Local leaders.
- (viii) Friends.
- (ix) Relatives.

2. Group contact:—

- (i) Demonstration.
- (ii) Meetings.
- (iii) Group discussion.
- (iv) Educational tours.

3. Mass contact:—

- (i) Radio.
- (ii) Agricultural Exhibitions.
- (iii) Printed material.
- (iv) Grampanchayat.
- (v) Co-operative Society.
- (vi) Farmers union.

For studying the adoption four recommended practices of IR-8 paddy variety namely, the use of improved seed (IR-8) use of recommended doses of fertilizers (100 N, 50 P₂O₅, 50 K in two doses), planting distance (20 cm. X 10 cm.) and plant protection measures (copper fungicide for blast and blight, Endosulphan for stem borer, BHC for aphids) were considered.

Adoption of these practices was studied at five stages i.e. awareness, interest, evaluation, trial and adoption (Rogers, 1962). The frequency of use of different information sources at various stages of adoption of recommended practices was studied and the ranks were given to them

to know the extent of their use by the tribal farmers.

Findings

The data pertaining to the overall adoption of the recommended practices of paddy indicated that the 204 tribal farmers, 108 (52.94%) were aware of the recommended practices. Out of these 108 farmers, 83 took interest, 80 evaluated mentally; while 46 tried these practices on their farms. Finally 76 (37.26%) of them adopted the recommended practices in their paddy cultivation.

The stagewise identification of the information sources of prime importance to the farmers is presented in Table 1.

TABLE 1

Distribution of the respondents by their use of information sources at awareness, interest, evaluation, trial and adoption stages

Serial No.	Information source	Awareness		Interest		Evaluation		Trial		Adoption		Average frequency of all stages	Rank order in adoption process
		Frequency per cent	Rank Order	Frequency per cent	Rank Order	Frequency per cent	Rank Order	Frequency per cent	Rank Order	Frequency per cent	Rank Order		
1	2	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
<i>Individual contact</i>													
1	Progressive farmers ..	76.86	1	74.08	1	72.23	1	42.60	1	71.30	1	67.41	1
2	Neighbourers	52.78	3	49.08	2	48.15	2	31.49	3	49.08	3	46.11	2
3	Gramsevak	44.45	4	37.98	3	36.12	3	31.49	4	39.82	4	37.97	4
7	Block Development Officer	25.00	9	20.37	9	19.45	9	18.52	9	24.08	9	21.48	9
5	Local leaders ..	24.08	10	20.37	10	20.37	8	21.30	7	21.30	11	21.48	10
6	Relatives ..	18.52	12	14.82	11	12.97	12	9.26	15	18.52	12	14.81	12
7	Friends ..	12.97	14	12.04	13	10.19	14	10.19	14	12.97	14	11.67	14
8	Agricultural Assistants	7.41	16	5.56	17	4.63	17	4.63	18	7.41	16	5.93	18
9	Extension Officers ..	7.41	17	6.49	16	6.49	16	6.49	12	6.49	17	6.67	16
10	Project Officers	20	..	20	..	20	..	20	..	20	..	20
<i>Group contact</i>													
11	Demonstrations ..	28.04	11	22.23	7	20.37	7	21.30	6	30.58	6	24.50	7
12	Educational tours ..	12.04	15	11.12	14	10.19	13	11.12	13	11.12	15	11.12	15
13	Meetings ..	5.56	18	4.63	18	4.63	18	5.56	17	5.56	18	6.19	17
14	Group discussions ..	5.56	19	3.71	19	3.71	19	4.63	19	5.56	19	4.53	19
<i>Mass contact</i>													
15	Agricultural Exhibitions	61.78	2	36.12	4	31.34	4	37.37	2	58.34	2	44.47	3
16	Co-operative Marketing Society	37.04	5	35.19	5	33.34	5	23.15	5	37.04	5	33.15	5
17	Radio ..	31.49	6	10.19	15	9.26	15	16.67	11	21.30	10	17.78	11
18	Gram Panchayat ..	28.71	7	27.78	6	25.93	6	19.45	8	28.71	7	25.92	6
19	Printed material ..	26.86	8	22.23	8	18.52	10	16.67	10	26.86	8	22.03	8
20	Shetkari Sangh ..	15.74	13	13.89	12	13.89	11	13.89	12	14.82	13	14.45	13

1. *Awareness stage*.—At this stage, a farmer comes to know for the first time, the existence of a practice when any new farming innovation is released, Table 1 indicated that at awareness stage, 'Progressive farmers' had the maximum frequency and thus, it was ranked as the most useful source of information to the farmers. "Agricultural exhibitions" and "neighbourers" were ranked at the second and third positions while "gramsevak" and "co-operative society" got fourth and fifth ranks respectively. The farmers come in close contacts with the progressive farmers and look at them as their guides in modern agriculture. This might have led them to rank the progressive farmers at the first position.

2. *Interest stage*.—If a farmer becomes aware of an innovation, the next stage is creating interest. It was noticed from the study that 'progressive farmers' were ranked first at this stage also. Second and third ranks were obtained by the "neighbourers" and "gramsevak" respectively. This was followed by "agricultural exhibitions" and "co-operative society".

3. *Evaluation stage*.—At evaluation stage individual mentally applied an innovation or a new practice to his present or anticipated future situation and decides whether to try it or otherwise. "Progressive farmers" were again placed at the first position at evaluation stage which was followed by the "neighbourers" and "gramsevak". The fourth and fifth places were occupied by "agricultural exhibitions" and "co-operative society". The trend was more or less similar as was observed at the interest stage.

4. *Trial stage*.—At the trial stage, individual farmer tries a particular practice or an innovation on a small scale on his farm. "Progressive farmers" were again important at the trial stage and were given the first rank by the farmers. "Agricultural exhibitions" and "neighbourers" were ranked at second and third positions while fourth and fifth positions were obtained by "Gramsevak" and "co-operative society".

5. *Adoption stage*.—"Progressive farmers" were identified as of prime importance by the farmers at the adoption stage also. This was followed by 'agricultural exhibitions', 'neighbourers', 'gramsevak' and "co-operative society" which were ranked at second, third, fourth and fifth places respectively. This trend of results was again similar to the one observed for the trial stage.

The overall frequency score of all the information sources at all the five stages of adoption process clearly indicated that the individual contact information sources (interpersonal) dominated over the group and mass contact information sources throughout the adoption process of the recommended practices of IR-8 paddy. The mass contact information sources secured better position than group contact sources. Among interpersonal information sources the farmers had given the highest score to the progressive farmers. Among group and mass contact sources, demonstrations and agricultural exhibitions received the highest scores. Muluk (1979) also made similar observations.

However, when the average frequency of each of the information sources at all the five stages of adoption process was considered to determine the overall important information source, the 'progressive

farmers' was found to be the most important source of information. Neighbourers and agricultural exhibition obtained second and third places, while gramsevak and Co-operative Society was ranked at fourth and fifth places. It was interesting to note that though the demonstration received the first rank in the group contact information sources, it did not receive the place in the first five information sources in the overall ranking.

It can, thus, be inferred that in tribal area the interpersonal information sources, particularly, progressive farmers, neighbourers and gramsevak had proved more useful to the tribal farmers. This seems to be due to the nomadic nature of the tribals who move from place to place individually for their livelihood. For the speedy agricultural development of tribals, alongwith the above interpersonal information sources, other group and mass contact, information sources need greater stress from the field extension workers.

References—

Dhekar. 1976.—

Report of the Study Team on Tribal Development Programme, Government of India, New Delhi.

Rogers E. M. 1962.—

"Diffusion of Innovation". New York, The Free Press, P. 76.

Mulum H. P. 1979.—

A Study of the extent of use of communication media and adoption of improved practices of sugarcane in Rahuri, Unpublished M. Sc. (Agri.), Thesis submitted to M. P. K. V., Rahuri.

□ □ □

The Role of Tribal Development Co-operative Corporation of Orissa Ltd., for the Development of the Tribals

DINBANDHU MAHAL

Research Officer

Vaikunth Mehta National Institute
of Co-operative Management
Pune 411 007

The tribals in Orissa constitute 22.43 per cent of the total population of the state, spread over in 118 community development blocks out of 314 blocks in the State. There are 62 types of tribes in the State, reside in the remote corner of the hilly region and dense forests, are highly backward and much more below the poverty line. The tribals are concentrated in the districts of Koraput, Mayurbhanj, Sundargarh, Phulbani, Ganjam, Sambalpur, Balasore and Kalahandi districts. Lack of marketing of tribal produces is the most important drawback for the upliftment of the tribals. Taking the advantage of illiteracy and ignorance of the tribals, the middlemen, money lenders and unscrupulous traders entered into the tribal areas and exploit them through various dubious means. Keeping in view the above mentioned facts, the Tikabali marketing co-operative society was established in the year 1936. During the 2nd Five Year Plan a large number of Forest Marketing Co-operative Societies were registered which could not become viable due to insufficiency of working capital, mismanagement and competition with the private traders. In the year 1964 the Tribal and Rural Welfare Department in the Government of Orissa, initiated

the purchase, sales and Fair Price Shops scheme by establishing fair price shops in the tribal areas. For the smooth working of these societies the Government of Orissa established one Apex Organisation named Orissa State Tribal Development Co-operative Society in the year 1968 and all the activities of Fair Price Shop scheme was also transferred to this Apex Organisation. The bye-laws of O.S.T.D.C.S. undergone a massive change and in the year 1975 the name of this society was changed as "The Tribal Development Co-operative Corporation of Orissa Ltd.," registered under the Orissa Co-operative Societies Act, 1962.

The number of Forest Marketing Co-operative Societies increased to 33 during the year 1965-66 with a membership of 15,000 and the working capital was to the tune of Rs. 17.00 lakhs. In pursuance of the recommendations of the Bawa Committee 220 LAMPS were organised in Orissa for which the number of Forest Marketing Co-operative Society decreased to 12 as on 30th June 1982. The membership of the O.S.T.D.C.C. Ltd., consists of the State Government the Co-operative institutions and the T.D. Blocks. Again since 1st July

1979 as per the decision of the Registrar Co-operative Societies Orissa and the Managing Director TDCCOL, the field activities of the corporation have been integrated with the LAMPS. Alongwith the field activities of the co-operation it acts as an Apex Organisation of LAMPS, deals with wholesale consumer business and is supposed to purchase surplus agricultural produce and Minor Forest produce by the LAMPS.

The main objectives of the Corporation are—

(i) to disburse production-cum-consumption loans to the tribals;

(ii) to procure the surplus agricultural produces and minor forest produces from the tribals by providing reasonable price;

(iii) to supply the basic consumer's goods and other necessities to the tribals.

The work of this corporation have been diversified after the formation of LAMPS. The work of the loan operation has been shifted to the LAMPS. At present the TDCCOL has got three divisions named Barhampur, Sunabeda and central division at Bhubaneswar. Under the purview of Barhampur division there are three branches

named Baliguda, R. Udayagiri and Parlakhmunidi. The Sunabeda division consists of the highest numbers of branches at Sunabeda, Umerkote, Kasipur, Muniguda, Bhawani Patna and Rayagada while the central division comprises of Keonjhar Udala, Lahunipora, Sundargarh and Nayagarh branches. The Managing Director who is in the rank of a Senior I.A.S. Officer is the executive head of the organisation while the Divisional Managers are Senior class-I Officers and the Branch Managers are class-II Officers. Each branch consists of some procurement centres, some Fair Price Shops and some Fair Price Shop-cum-Procurement Centres. The field work of the Corporation is being managed by the Area Manager, Shop Supervisors, Shop Assistants and Weighman-cum-Watchman. Although this a Co-operative Apex Organisation the management consists of some departmental heads of the Government of Orissa as the nominees. In fact there are two representatives from the tribal areas but they are not tribals. There is a full time president who is a Commissioner. The other members are the Registrar of Co-operative Societies, Orissa, the Secretary, Finance Department, Tribal and Harijan Welfare Department, the Chief Conservator of Forests, the chairman scheduled caste co-operative finance corporation, Orissa, the Director, Tribal and Harijan Training Institute, Orissa etc. The present membership of the corporation consists of forest marketing co-operative societies, Government of Orissa, LAMPS and T. D. Blocks. The share capital of the corporation was to the tune of Rs. 114.15 lakhs for the year 1982-83 out of which

the share of the Government, T. H. W. Department, NCDC and T. D. Blocks are to the tune of Rs. 17.06 lakhs, Rs. 41.92 lakhs, Rs. 25.00 lakhs and Rs. 30.12 lakhs respectively. The working capital of the corporation was to the tune of Rs. 361.80 lakhs which increased to Rs. 4 crores during the last year. The authorised share capital of the corporation was to the tune of Rs. 10 crores during the year 1982-83. The corporation borrows

funds from the tribal and harijan department and finance department of Government of Orissa, National Cooperative Development Corporation, Orissa Khadi and Village Industries Board, World Bank, cash credit loan from Orissa State Cooperative Bank etc.

The details about the working of the Corporation is given below in Statement No. I.

STATEMENT No. I
Showing the Working of TDCCOL

(Rs. in lakhs)					
Year	Member-ship	Total Share Capital	Of which Govt. Share	Working Capital	Sales
1	2	3	4	5	6
1967-68	18	1.00	1.00	2.00	..
1969-70	29	2.00	..	5.00	2.00
1971-72	29	2.00	2.00	7.00	2.00
1973-74	75	87.00	59.00	195.00	155.00
1975-76	78	114.00	84.00	401.00	165.00
1977-78	268	230.00	200.00	583.00	215.00
1978-79	274	327.00	272.00	571.00	354.00
1982-83	283	395.34	335.00	400.00	379.00

Source.— Statistical hand books relating to Co-operative Movement in Orissa.

Originally the Corporation started with 282 Fair Price Shops in the tribal areas, out of which 220 shops have been transferred to LAMPS with effect from 1-7-1979. At present the corporation has 82 number of Fair Price Shops of its own in several tribal areas. Thus before the formation of LAMPS the procurement work was being done by the corporation but at present this work is being carried on both by the corporation as well as LAMPS. The LAMPS act as agents of TDCC on Commission basis. The main agricultural produces handled by the corporation are cereals, minor

millets like maize, Jawar, Ragi, Pulses, like black gram, hill gram, green gram, edible and non-edible oil seeds like mustard seeds, niger seeds, castor seeds, etc. Besides the Corporation also procures minor Forest produce like Tamarind, Mahua seeds, Kusum seeds, Sal seeds, Karanja seeds, Lac, Jhuna, Hill brooms, different gums, Myrabalum nuts, nux vomica etc. For collection of Minor Forest produces the corporation takes annual lease of different forest divisions from the forest department of Orissa on payment of royalty basis. The progress so far done in respect

of purchase of surplus agricultural produces, minor forest produces and distribution of essential consumers,

goods to tribals are given in Statement No. II.

STATEMENT NO. II
Showing the Procurement and consumers Business of OSTDCCOL

(Rs. in lakhs)			
Year	Value of Surplus agricultural Produce Procured	Value of Minor Forest Produce Procured	Value of Consumers' goods distributed
1	2	3	4
1973-74	44.96	18.97	44.60
1974-75	123.97	62.39	93.00
1975-76	229.00	48.25	151.57
1976-77	98.31	33.81	262.63
1977-78	93.61	49.15	205.31
1979-80	65.15	71.52	191.77
1980-81	72.55	54.34	195.39
1981-82	65.34	57.98	176.99
Up to November 1983	137.37	9.90	86.60

Source.—Records of TDCCOL, Bhubaneswar, Orissa.

In respect of certain commodities like maize, Jawar and ragi the Government was using to fix the support price and the corporation purchases at the price as fixed by the Government. For others commodities like niger, ginjili, black gram, hill gram etc. the corporation fixes the price which is equal with the All India market rate by collecting the market intelligence. During the last two years the purchase price of niger was varying between Rs. 284 and 350, per quintal, but during the last year the rate extended upto Rs. 420 per quintal. Among all minor forest produces tamarind is the main crop for tribals. The corporation purchases tamarind from the tribals at the rate of Rs. 100 per quintal. During the last year the rate has been increased to Rs. 125 per quintal. The corporation has got monopoly for this item in the state. Several types of gums and leaves are the nature's gift and tribal uses to collect

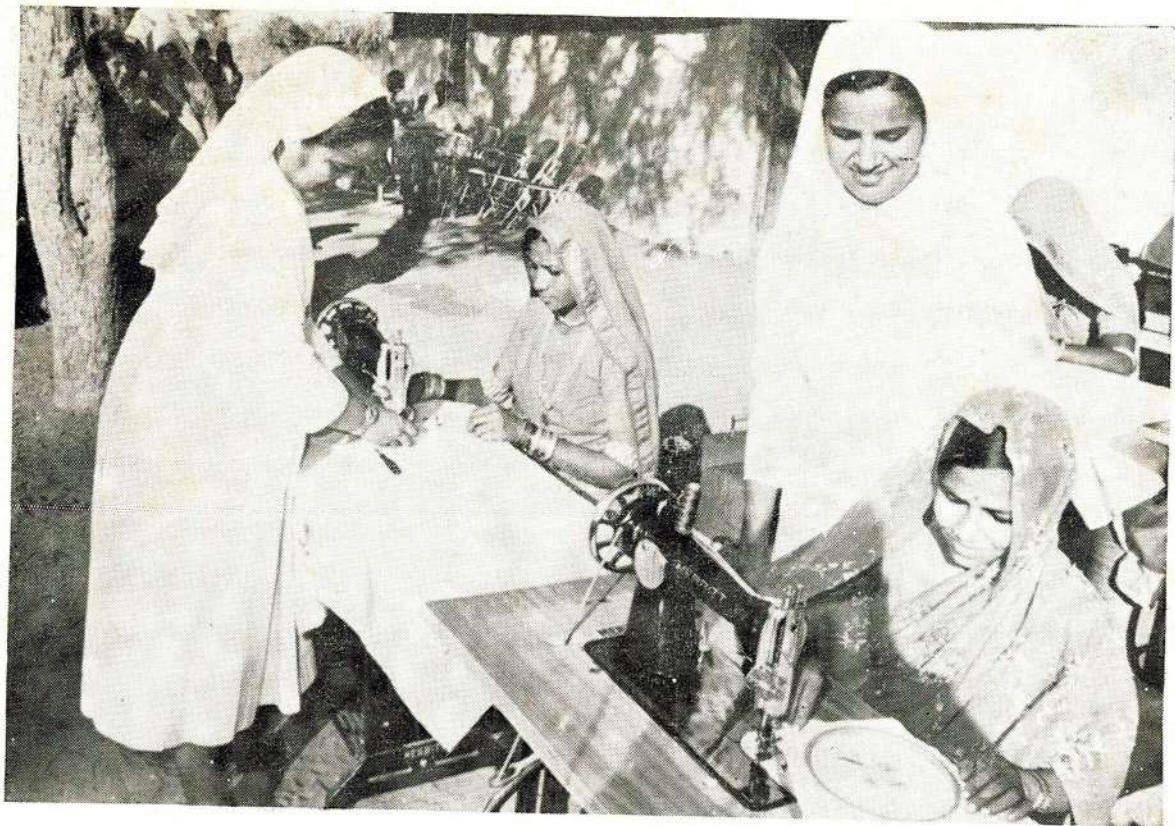
it from the forest. The corporation uses to purchase it from them at reasonable price. R. S. Root is an important costly items whose rate is more than Rs. 1,000 per quintal and the Corporation collects it from the tribals. In case of tamarind a stock of Rs. 68,000 quintals was procured during the year 1981-82, which was a spectacular achievement, compared the procurement of 19,354 quintals during the last year 1979-80, while 7.02 lakhs hill brooms were purchased during the year 1981-82 as compared to 3.20 lakhs during the year 1979-80. About 14,500 quintals of myrabolam was procured during the year 1981-82 as against 2853 quintals during 1980-81 and necessary arrangements were made to tip-up the market with the ordnance and equipment factory, Kanpur for disposal.

The corporation sales its produces in-side and outside the state Orissa as well as outside India also. Regular

market intelligences are being collected from Government, Semi-Government agencies and also several market centres. The procured commodities are sold by negotiation at competitive rates and through tenders. Since 1978-79 the Corporation has negotiated with the NAFED to supply niger seeds to foreign countries. In the 1978-79 about 900 M. T. niger seeds were supplied which increased to 1000 M. T. in the year 1979-80. The corporation exports tamarind to the gulf countries like Iraq, Saudi Arab etc. The yearwise export and price realised by the corporation is given.

Year	Quantity exported in M. T.	Average Price realised per M. T.
1979	150	300 USD
1980	989	325 USD
1981	1,000	445 USD
1982	840	480 USD
1983	1,000	492 USD

One of the main responsibility of the corporation is to supply consumers' goods and essential commodities to tribals at a reasonable rate. As per the decision of the State Government the Corporation has been entrusted with the responsibility of maintaining the public distribution system for essential commodities and other consumers goods in the tribal areas and also to act as an Apex Organisation for LAMPS. The corporation deals with the wholesale business of edible oils, concessional papers, kerosene oil, controlled cloth, Janata cloth, non-controlled textiles, sugar pulses and other consumers, articles. It also sales the above commodities through its Fair Price Shops in retail basis. During the year 1982-83 the turnover of consumers' business was to the tune of Rs. 120.00 lakhs. The corporation has undertaken the responsibility to

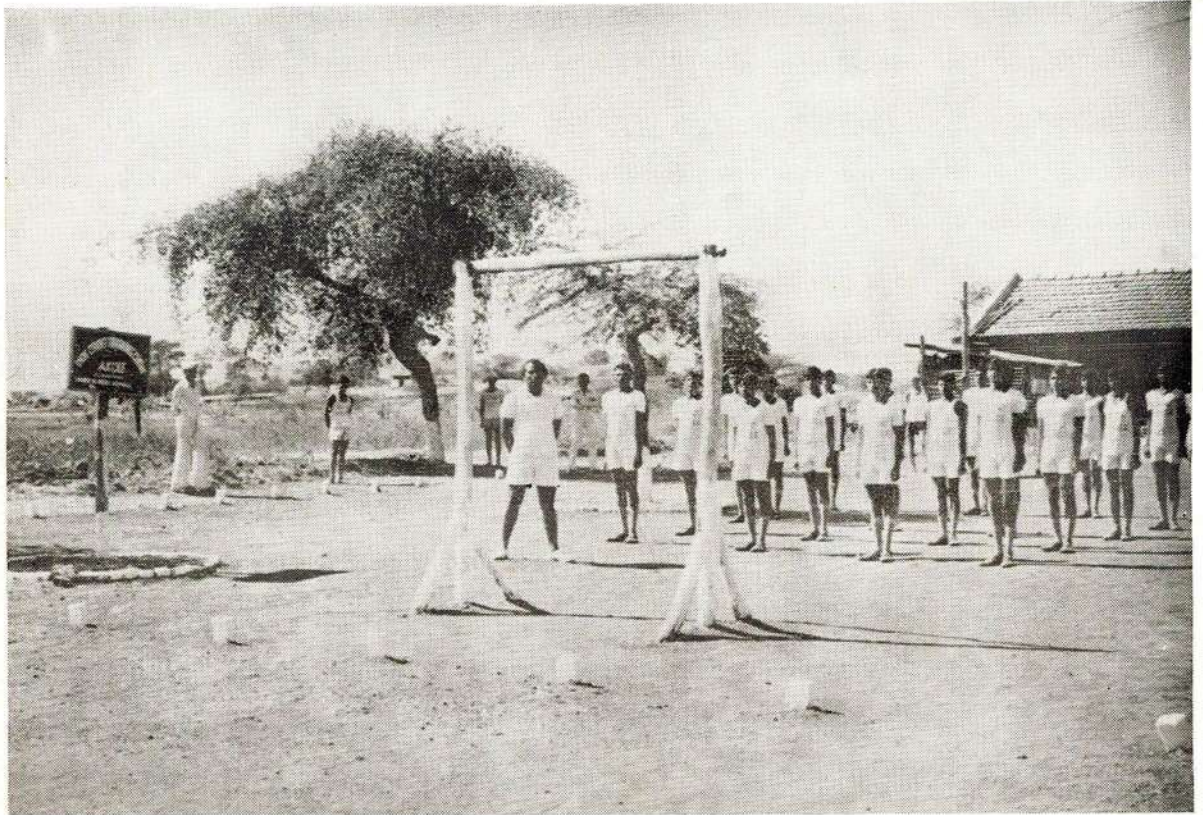
आदिवासी स्त्रिया शिवगकलेचे शिक्षण घेताना शिरपूर, जिल्हा धुळे

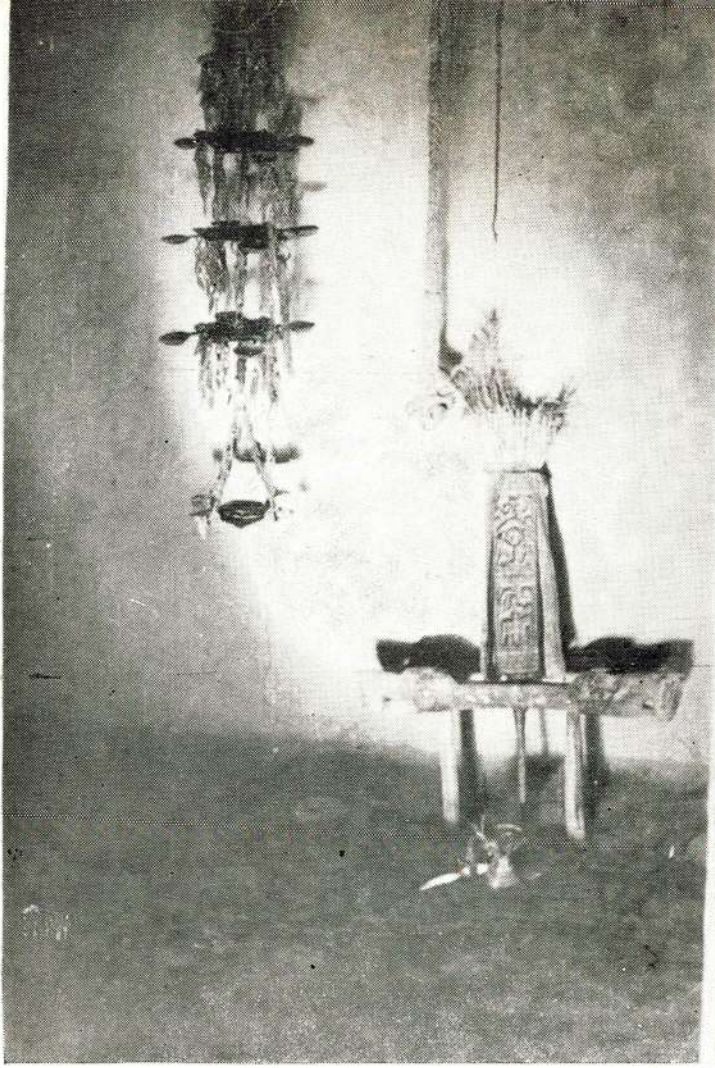
काळू विसराम कासलेकर या आदिवासीला दिलेली वॅलगाडी

ઘર શાકારીત અસલેલે
આદિવાસી કુટુંબ

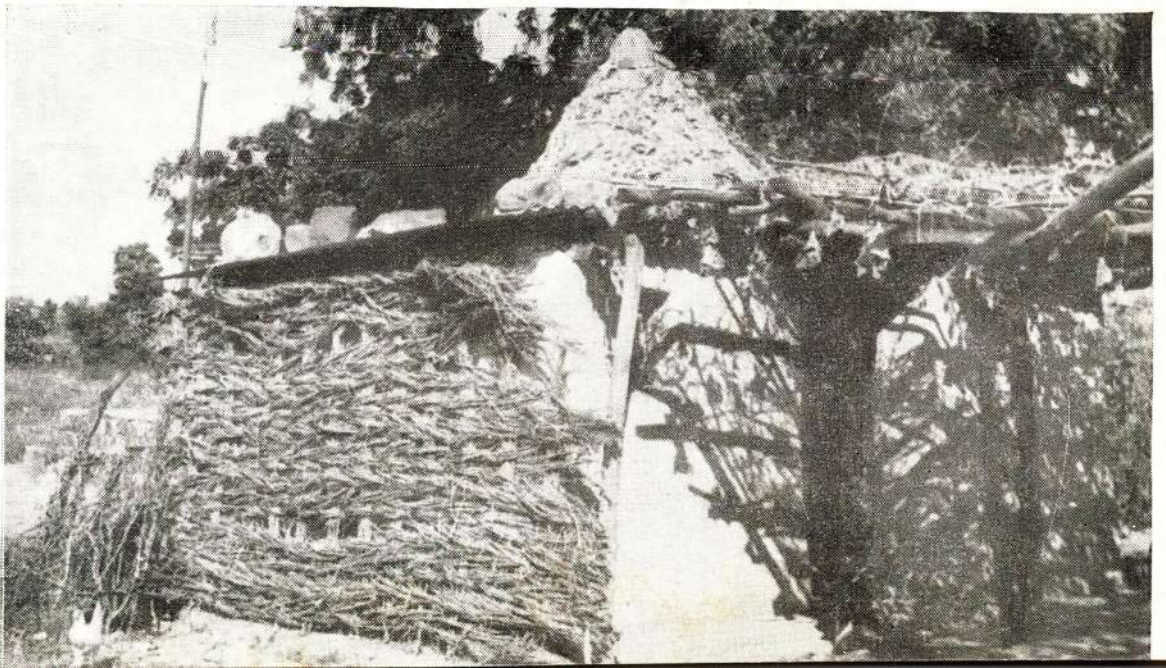

મિલિટરી છાત્રપૂર્વ પ્રશિક્ષણ કેન્દ્ર, અકોલ્યાતોલ આદિવાસી મુલે, સામૂહિક કવાયતીસાઠી તયાર અસતાના

भोमसेन देवाची मूर्ती, जिल्हा यवतमाळ

भोमसेन देवाचे देऊळ, जिल्हा यवतमाळ

ढोल वाजविणारा कोलाम वादक
जुनोनी, जिल्हा यवतमाळ

आदिवासी महादेव कोळी नृत्यपथक, निमगिरी, जिल्हा पुणे

establish some processing units like lac processing unit, tamarind concentrate, oil expellers etc. For this the NCDC has agreed to provide funds basing on the feasibility report. The corporation has got a retail outlet at Bombay for sale of Hill broom (processed). Although the corporation is an Apex Co-operative Organisation in the state still it comes across a number of problems due to lack of expertise knowledge, lack of supervision and also for the Government Policy which make impediments for the development of the organisation.

(1) The procurement policy is being fixed by the Managing Director at Bhubaneswar without consulting the field staff, which gives a chance to the private traders to exploit the tribals.

(2) After the procurement season the organisation does not keep any contact with the tribals. It happens after the ceasing of credit facilities. The private traders use to give credit during distress time to the tribals by which they have been compelled to handover their produce at a lower rate to the private traders.

(3) Due to lack of funds during the middle of the procurement season the organisation fails to provide adequate funds to the LAMPS for procurement and also fails to make procurement by its own employees. So sufficient funds should be made

available before the procurement season.

(4) Due to lack of proper study of crop situation and also market study the corporation gives chances to the private traders to purchase. The corporation does not purchase at peak procurement season by giving just higher price but it uses to increase the rate at the last part of the season.

(5) The market intelligence cell of the organisation is not so strong which creates problem for the whole purchase and sale of commodities.

(6) In the past the royalty was being paid to the Government on the basis of the quantity procured but at present the Government charges royalty on the basis of forest division for which the corporation pays a higher amount of royalty due to crop failure and less procurement. Again some forest products are being smuggled to outside which again adds to the losses of the organisation. So the Government should take remedial measures to check the smuggling and also take royalty on the basis of quantity procured for which the tribals can get more price for their produce.

(7) Almost all higher officers of the corporation are on deputation who do not work for the interest of the corporation. So the corporation should recruit

technical and key personnels to replace the staffs on deputation. With this the staffs of the corporation should be provided with job training for the development of the organisation.

(8) There is no proper coordination with the LAMPS in case of procurement and consumer business. The integration of LAMPS with TDCC remained in the paper only. So the TDCC being the Apex Organisation should try to coordinate with the LAMPS.

(9) Due to lack of proper storage and transport facilities the quality of commodities also deteriorate. So godowns should be constructed scientifically and also the transport facilities should be increased.

(10) Due to the frequent change of the Managing Director, for the post of whole time president, and overburden of staff on deputation the corporation losses a lot, which should be stopped.

However, inspite of all difficulties and drawbacks the corporation plays a vital role for the development of the tribals in the state. As LAMPS and TDCC are both in the purview of Cooperatives, and until and unless these two organisations should make proper coordination to cover the credit and marketing of S.A.P., M.F.P. as well as the consumer business in a proper manner then the tribal development can not be made in a greater way.

A Study of Relative Resource Productivity of Tribal and Non-Tribal Agriculture in Dhule District of Western Maharashtra

P. G. DESALE

R. G. PATIL

D. V. KASAR

Department of Agricultural
Economics

Mahatma Phule Agricultural
University, Rahuri 413 722

District Ahmednagar (Maharashtra)

Introduction

As per the 1981 census, the tribal population of Maharashtra is about 58 lakhs which accounted for 9 per cent of the State's population. It is seen that Dhule district has the highest tribal population of 8.31 lakhs which formed 14.40 per cent of the total tribal population in the State.¹⁾ The main source of their livelihood is agriculture which is technologically stagnant. This has proved to be an obstacle to the overall economic development of tribal population in general. The need was felt to examine the resource productivities and resource use efficiency of tribal agriculture *vis-a-vis* non-tribal agriculture in Dhule district for to understand the pattern of resource allocation and on that basis provide some guidelines to rationalise the process of agricultural production in both the areas. The present paper is, thus, an attempt in this direction.

Objectives

To be clear, the specific objectives of the present study are (i) To estimate the resource productivities

and marginal value productivities of major farm inputs in crop production and (ii) To examine economic efficiency of existing resource use for tribal and non-tribal agriculture in Dhule district of Western Maharashtra.

Methodology

The sample for the study, comprised of 90 tribal farms and 90 non-tribal farms spread over six villages each for tribal and non-tribal areas defined by the Tribal Sub-Plan (1971), was drawn by using three stage stratified random sampling design. The data on inputs used, prices and output of crops grown by the sample units were obtained by survey method for the year 1978-79 with the help of a specially designed-schedule for the purpose. The Cobb Douglas production function was fitted to the aggregate input-output data for the farm as a whole separately for tribal and non-tribal farms to work out resource productivities of the selected variables. The form of the specified model was as under:

$$Y = aX_1^{b_1} X_2^{b_2} X_3^{b_3} X_4^{b_4} X_5^{b_5} X_6^{b_6}$$

Where,

Y = Gross farm output in rupees from crop production.

X_1 = Gross cropped area in hectares

X_2 = Human Labour (family + hired human labour in man-days)

X_3 = Bullock labour in pair-days.

X_4 = Expenditure on manures and fertilizers in rupees.

X_5 = Other working capital in rupees.

X_6 = Annualized fixed capital investment in rupees.

a = Intercept and b_i s are the partial elasticities of production of the concerned variables.

The analysis was further extended to work out the marginal value productivities of the selected variables at their geometric mean levels with the help of following formula.

$$\text{MVP of } X_i = \frac{\text{bi. G. M. of } Y}{\text{G. M. of } X_i}$$

Where,

i =ranging from 1 to 6

G.M.=Geometric mean

b_i =production elasticity of i th input.

MVPs of the variables were compared with their unit costs to judge the resource use efficiency in both tribal and non-tribal agriculture

Selection of variables

The variables selected for functional analysis are briefly explained here as follows.

1. *Gross output* (Y).—This was a dependent variable which included the gross value of production of all crops in rupees at an individual farm business level.

2. *Land* (X_1).—The gross cropped area in hectares for the sample farms was taken as an independent variable in the study.

3. *Human labour* (X_2).—This input was expressed in terms of man-equivalent days of eight hours. It included all human labour (including operator's labour, hired labour-permanent and temporary and other family labour) utilized for performing different farm operations right from preparation of land to threshing of farm produce.

4. *Bullock labour* (X_3).—Bullock labour used for different farm operations was considered as a separate input and it was measured in pair days. Here, one pair-day means eight hours work by one bullock pair.

5. *Manures and Fertilizers* (X_4).—This input variable included expenditure on fertilizers and organic manures including farm yard manures and oil cakes. It was assumed that the average prices for fertilizers and manures are similar for the tribal and non-tribal farms in the study area.

6. *Other working capital* (X_5).—This variable was defined as expenditure on other inputs viz., seeds, irrigation, insecticides and fungicides, repairs and maintenance of implements and machinery, land revenue, rent on leased land and interest on total working capital. The values of these inputs were aggregated to have one variable, since each of these items has an association with the production of crops.

7. *Annualised fixed capital* (X_6).—The variable included annual depreciation of farm buildings, implements and machinery and annual interest on the total investment in these capital assets.

Results and discussion

1. *Structure of sample tribal and non-tribal farms*.—Table I presents the data on some important farm business aspects viz., family size, land use and crop pattern, capital investment per sample farm of tribal and non-tribal agriculture. It is noted that the average size of

family was 8.70 and 7.75 in tribal and non-tribal households respectively. The number of dependents was more in case of tribal households. It is important to note that the average size of holding in case of tribal households was 3.28 hectares while it was 4.63 hectares in respect of non-tribal households. As a result, it is seen that the net cultivated area, irrigated area, gross cropped area were more in case of non-tribal farms as compared to tribal farms. The crop pattern showed that the proportion of area under food grain crops was more in case of tribal farms. The capital investment per farm was substantially higher in case of non-tribal farms. To conclude, it may be said that the tribal households had smaller size of holding with inadequate irrigation facilities and low farm capital investment oriented towards subsistence farming as compared to the non-tribal households in the area under study. This has already been made clear in our earlier research paper⁽²⁾.

TABLE I
Structure of Sample Farms in Tribal and Non-Tribal Agriculture of Dhule District

Serial No.	Particulars	Tribal	Non-Tribal
1	Average size of family	8.70 (100.00)	7.75 (100.00)
	(a) Number of earners	4.15 (47.70)	5.13 (66.19)
	(b) Number of dependents	4.55 (52.30)	2.62 (33.81)
2	Average size of holding (ha)	3.28 (100.00)	4.63 (100.00)
3	Net cultivated area (ha)	2.89 (88.11)	4.38 (94.60)
	(a) Irrigated land (ha)	0.11 (3.35)	1.17 (25.27)
	(b) Unirrigated land (ha)	2.78 (84.76)	3.21 (69.33)
	(c) Fallow and grazing land (ha)	0.39 (11.89)	0.25 (5.40)
4	Area under more than one crop (ha)	0.51 (15.55)	0.83 (17.93)

TABLE I—contd.

Serial No.	Particulars	Tribal	Non-Tribal
5	Gross cropped area (ha)	3.40 (103.66)	5.30 (112.53)
6	Area under food crop (ha)	2.59 (78.72)	3.00 (56.71)
7	Area under non-food crop (ha)	0.71 (21.28)	2.30 (43.29)
8	Total capital investment (Rs.)	19,341.57 (100.00)	73,824.92 (100.00)
	(a) Land (Rs.)	14,938.33 (71.86)	66,471.11 (90.04)
	(b) Livestock (Rs.)	3,544.58 (24.39)	4,795.00 (6.49)
	(c) Farm structure, implements and Machinery (Rs.)	858.67 (3.75)	2,568.81 (3.47)

Figures in the parentheses are the percentages to the respective totals.

2. *Elasticities of production and returns to scale in Tribal and Non-Tribal Agriculture.*—The results of the functional analysis indicating resource productivities of the selected

variables in crop production and returns to scale in tribal and Non-tribal sample farms are presented in Table II.

TABLE II
Elasticities of production and Returns to Scale in Crop Production of Tribal and Non-Tribal Agriculture

Sr. No.	Particulars		Elasticities of production	
			Tribal	Non-tribal
1	Intercept	(a)	2.3610	2.6316
2	Gross cropped area (ha)	(X ₁)	0.3345** (0.1157)	0.9718*** (0.1964)
3	Human labour (Man-days)	(X ₂)	0.3115* (0.1733)	0.1555* (0.1009)
4	Bullock labour (Pair-days)	(X ₃)	—0.2200NS (0.0740)	0.1714NS (0.1505)
5	Manures and fertilizers (Rs.)	(X ₄)	0.0407* (0.0209)	0.0476** (0.0207)
6	Other working capital (Rs.)	(X ₅)	0.1409** (0.0559)	0.0660* (0.0326)
7	Annualized fixed capital (Rs.)	(X ₆)	0.0052NS (0.0329)	—0.0242NS (0.0511)
8	Returns to scale	(E _b)	0.8004	1.3787
7	Coefficient of multiple determination	(R ²)	0.8562	0.8359
8	Number of sample farms		90	90

Figures in the parentheses are the standard errors.

***Significant at 10% level.

**Significant at 5% level.

*Significant at 1% level.

NS=Non-significant.

The regression coefficient of X₁ i.e. gross cropped area was 0.3345 and 0.9718 in case of tribal and non-tribal farms respectively. Both coefficients were found to be statistically significant indicating that one per cent, increase in gross cropped area, ceteris paribus, the value of gross output in crop enterprise activity will increase by 0.33 and 0.97 per cent in case of tribal and non-tribal farms respectively. This means that land has relatively greater contribution to gross output in non-tribal agriculture.

As regards the use of human labour i.e. X₂, the production elasticities were positive and significant at 10 per cent level in both the categories. The coefficients of other variables viz., manures and fertilizers (X₄) and other working capital (X₅) also showed positive and significant association with the gross farm output in tribal and non-tribal farms. This has indicated a scope to increase the level of farm output by increasing the use of these variables in tribal and non-tribal agriculture in the area under study.

The regression coefficients of the variables viz., bullock labour (X₃) and annualized fixed capital (X₆) turned out to be non-significant in both the categories of sample farms. There seemed to be an excessive use of bullock labour in tribal agriculture while the fixed capital investment was also more in non-tribal agriculture since these coefficients were found to be negative. It is also noted that the above selected six independent variables together explained about 86 and 84 per cent of the variation in the gross farm output of tribal and non-tribal farms respectively. The sum of production elasticities was 0.8004 in tribal agriculture and 1.3787 in non-tribal agriculture indicating

that there was a decreasing returns to scale in tribal agriculture and increasing returns to scale in non-tribal agriculture. This means that the resource use combination in crop production on tribal farms was deceptive and imbalanced indicating a greater scope for readjustment in resource use pattern of tribal agriculture. However, the

non-tribal farms can expand the production by increasing the use of significant variables to get an advantage of increasing returns to scale under existing level of technology.

3. *Optimisation of resource use in tribal and non-tribal agriculture.*—The maximisation of profits can be achieved when the resources

are used in the farmbusiness to the extent where MVPs of the resources are greater or just equal to their unit acquisition costs i.e. marginal costs. The estimated marginal value productivities of, selected variables along with their unit costs and geometric means for both tribal and non-tribal farms are presented in Table III.

TABLE III
Marginal Value Productivities of Selected Farm Inputs with Their Marginal Costs and Geometric Means

Serial No.	Farm Input	(Rupees per unit of inputs)	
		Marginal Value Productivity	
		Tribal	Non-tribal
1	2	3	4
1 Land	C. M.	3.94
		M. V. P.	3026.39
		M. C.	573.12
2 Human labour	G. M.	336.00
		M. V. P.	5.67
		M. C.	3.66
3 Bullock labour	G. M.	64.16
		M. V. P.	32.77
		M. C.	7.98
4 Manures and fertilizers	G. M.	843.50
		M. V. P.	3.60
		M. C.	1.00
5 Other working capital	G. M.	1062.00
		M. V. P.	0.65
		M. C.	1.00
6 Annualized fixed capital	G. M.	12224.00
		M. V. P.	—0.02
		M. C.	1.00
G. M. of output		33.03	122.70

N.B.—G. M.=Geometric mean.

M. V. P.=Marginal Value Productivity.

M. C.=Marginal Cost.

It is observed that the MVP of bullock labour in tribal agriculture and that of annualised fixed capital in non-tribal agriculture was negative. This means that the use of these inputs may be reduced in the respective farms. The MVPs of all other farm inputs were positive

in both the categories of farms. The MVP of human labour and other working capital was greater in tribal agriculture than that of non-tribal agriculture. This has indicated a relatively greater scope for increasing the use of these

inputs in tribal agriculture. The MVPs of the inputs viz. land, manures and fertilizers tend to be higher in non-tribal agriculture indicating a further scope to increase the use of these inputs for maximisation of returns.

The ratios of marginal value productivities and marginal costs of the

selected farm variables (see Table IV) also confirmed the above results.

TABLE IV
Ratios of MVPs and Marginal Costs of Selected Farm Inputs in Tribal and Non-Tribal Agriculture

Serial No.	Farm Inputs				Tribal	Non-tribal
1	2				3	4
1 Land	1.88	5.28
2 Human labour	2.38	1.55
3 Bullock labour	-0.38	4.11
4 Manures and fertilizers	2.19	3.60
5 Other working capital	2.00	0.65
6 Annualized fixed capital	0.72	-0.02

Conclusions

To recapitulate the whole, it can be concluded that there existed a scope for readjustment of resource use under the present level of technology by increasing the use of human labour, manures and fertilizers and other working capital and diminishing the use of bullock labour in farm production of tribal agricul-

ture and thereby to optimise the resource use for maximum returns. As regards the non-tribal agriculture, there seems to be a further scope to increase the use of resources especially land, humanlabour, manures and fertilizers for to get an advantage of increasing returns to scale. It is important that the contribution of bullock labour and annulized fixed

capital to gross output was found to be non-significant in both the categories of farms. It is also observed that the productivity of land, manures and fertilizers was relatively higher in non-tribal agriculture while that of human labour and other working capital was higher in tribal agriculture. The resource use pattern needs to be, therefore, adjusted to rationalize the farm production functions in both the types of agriculture.

References

1. Gare, G. M. and P. R. Sirsalkar, "Problems of development of the tribal communities of Maharashtra", *Tribal Research Bulletin*, 5 (11) : 3, March 1983.
2. Desale, P. G.; R. G. Patil and D. V. Kasar, "Comparative economics of tribal and non-tribal agriculture in Dhule district of Western Maharashtra : A case study by size of farms", *Tribal Research Bulletin*, 6 (13) : 19-20, March 1984. □ □ □

Primitive Tribes : Challenge for Development

Contd. From Page 8

In the year 1982-83 the total provision under Primitive Tribes was 27.53 lakhs out of which the expenditure was 27.31 lakhs. Thus, efforts are being made by various Development Departments to implement need based schemes for the development of the primitive tribes. The Project Officers are the coordinator for these schemes. They also monitor these schemes at the Project Level. Project Officers have been charged with the specific responsibility of properly handling and developing these communities.

It is the human touch of the Individual that will determine the quality of the programme and the future of the community. Voluntary organisations could also be entrusted the task. Efforts are being made to answer the main issues facing these primitive groups. The basic policy framed for these most backward groups vary from the general approach. Genetic and patho-genetic mapping among them is called for. The Medical Research is very necessary in these primitive groups.

Special regulations have been promulgated to protect their hand and to save them from the exploitation of traders, moneylenders and contractors.

The development of these weakest groups is a challenge for Anthropologists and Administrative Development Machinery. Let us face it boldly by making sincere and hard efforts for the development of these primitive groups living in the backward, isolated and under-developed areas. □ □ □

आदिवासींचे शिक्षण व जागृती

डॉ. गोविंद गारे

संचालक, आदिवासी संशोधन
व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

कोणत्याही समाजाची सुधारणा व्हावयाची असेल तर त्यासाठी प्रथम शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे हा अगदी सामान्य सिद्धांत आहे. समाजात शिक्षण नसेल तर आर्थिक किंवा सामाजिक प्रगतीसाठी कितीही प्रयत्न केले तरी ते फोल ठरतात. ज्या समाजाची सुधारणा करावयाची त्या समाजाला जो-पर्यंत केल्या जाणाऱ्या सुधारणेचे महत्त्व पटत नाही तोपर्यंत त्या सुधारणा बाहेरून लादल्यासारख्या होतात व अल्प काळच टिकतात. सुधारणेच्या नव्या कल्पनेने ज्यांची सुधारणा करावयाची त्यांच्या मनाची पकड घेतली की त्या कल्पना शक्तिशाली बनतात व खऱ्या अर्थाने प्रगतीची सुरुवात होते. म्हणून सर्वप्रथम आदिवासींच्या सुधारणेसाठी शिक्षणाचा प्रसार वाढला पाहिजे. केवळ त्यामुळेच त्यांची दृष्टी व्यापक व प्रगत वनेल. सभोवतालच्या समाजाचे ज्ञान होऊन समाज घटकामध्ये इष्ट स्पर्धा आणि महत्वाकांक्षा निर्माण होऊन आदिवासींच्या प्रगतीला निश्चित गती मिळेल. हे होण्यासाठी प्रथम त्यांच्यात शिक्षणाची गोडी आणि लालसा निर्माण होणे निकडीचे आहे. हे तत्त्वतः मान्य करून मागासलेल्या वर्गांच्या उन्नतीसाठी शासन तःहेतःहेचे प्रयत्न करत आले आहे व तसे प्रयत्न चालूही आहेत. आदिवासी विभागात “सर्वोदय केंद्रे” अनेक वर्षे चालविली. साधारणतः प्राथमिक शिक्षण, विद्यार्थी वसतिगृहे, तेलघाणे, सेवाग्रामांतून आढळणारे ग्रामोद्योग यांवर ह्या केंद्रांचा भर असे. आदिवासींच्या विकासासाठी आणलेली दुसरी योजना म्हणजे “आदिवासी विकास गट”. रस्ते, विहिरी, शेतीविकास, आर्थिक उन्नतीसाठी पंचवार्षिक योजनेत भरपूर पैसा खर्च करण्यात आला. फलश्रुती मात्र त्यातून तेवढी होऊ शकली नाही. पहिल्या योजनेतून गांधीवादी व सर्वोदयवादी मंडळींची सोय झाली तर दुसऱ्या योजनेमुळे नोकरशाहीची आणि ठराविक कायकल्यांची चंगळ झाली. त्यानंतर आदिवासी विकासासाठी “आदिवासी उपयोजनेची” निमिती करण्यात आली. “एकात्मिक क्षेत्रविकास करून आदिवासींची उन्नती करता येईल” या सूत्राचा आधार

घेऊन आदिवासी क्षेत्र विकासाचा व त्या-बरोबरच आदिवासी जमातींचा विकास घडविण्याचे काय पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून सुरू झाले आहे. आदिवासी क्षेत्र योजनांच्या निमितीमुळे आदिवासी समाजाचा किती विकास होईल या विषयी आज अनुकूल अगर प्रतिकूल तर्क बांधणे कठिण आहे. कारण आदिवासींच्या विकासाचा प्रश्न हा केवळ “एकात्मिक क्षेत्र विकासाचा” प्रश्न एवढेच ह्याचे स्वरूप नसून तो बराच गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. विचारवंतांप्रमाणेच राज्यकर्त्यांना, शासकीय दृष्टि अधिकाऱ्यांना आणि नोकरशाहीलाही त्याची आता जाणीव होऊ लागली आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी योजनांतर्गत आखलेल्या उपयोजना कितपत शास्त्रशुद्ध व वास्तव परिस्थितीला धरून आहेत हा तज्ञांचा एक मतभेदाचा विषय होऊ शकेल. आदिवासींचा सर्वांगीण विकास व्हावयाचा असेल तर आदिवासींनी सर्वप्रथम शिक्षणक्षेत्रात पुढे सरकले पाहिजे याविषयी मात्र कोणाचेच दुमत होणार नाही. त्यासाठी राज्यातील लहानमोठ्या खाजगी स्वयंसेवी संस्थांनी व शासनाने शिक्षणावर अधिक लक्ष दिले पाहिजे. शिक्षणावर आज अधिक खर्च करण्याचे धोरण आहे. पण शिक्षणावरील हा खर्च आदिवासींच्या कितपत सार्थकी लागत आहे हे अंतर्मुख होऊन तपासले पाहिजे. ही शंका निर्माण होण्याचे कारण असे की, सन १९६१ च्या जनगणनेच्या वेळी आदिवासींमधील साक्षरतेचे प्रमाण केवळ ७ टक्के होते. ते १९७१ मध्ये १२ टक्के तर १९८१ मध्ये २२ टक्के एवढे आहे. स्त्रियांमध्ये साक्षरता केवळ १२ टक्के एवढी आहे. माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेले ७/८ हजार विद्यार्थी ही तुटपुंजी संख्या लक्षात घेतली तर आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती गेल्या ३५ वर्षांत किती मंदगतीने होत आहे याची कल्पना येते. वेगवेगळ्या जमातींत हेच प्रमाण पाहिले तर काही जमातींत शिक्षणाचा प्रसार किती तुरळक झालेला आहे याची कल्पना येते. आदिवासी विभागातील जवळजवळ ९० टक्के खेडेगावांत जिल्हा परिषदांनी प्राथमिक

शाळा काढलेल्या आहेत. तरीदेखील विरळ वस्ती असलेल्या, दुर्गम, डोंगरी व जंगल-व्याप्त आदिवासी भागांतील अनेक गावांना आणि पाड्यांना अद्यापही प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध नाही. आदिवासी भागातील शाळांची स्थिती कागदोपरी ठाकठीक दिसत असली तरी प्रत्यक्ष परिस्थिती अपेक्षांना धक्का देणारी असते. कित्येक शाळांवर अनेक वेळा शिक्षकच हजर नसतात. शिक्षक शाळेवर हजर असेल तर मुलांची उपस्थिती समाधानकारक नसते. एखाद्या प्रामाणिक शिक्षकाने प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून मुलांची उपस्थिती वाढविली तर ही मुले अभ्यासात अपेक्षेप्रमाणे प्रगती करू शकत नाहीत. साहजिकच ही मुले मराठी चौथी पास होऊन पुढील शिक्षणासाठी शहराच्या गावी शाळेत गेली तर तेथील विद्यार्थ्यांपुढे ती अभ्यासात टिकू शकत नाहीत. बाहेरून आलेल्या शिक्षकांना आदिवासी परिसरात अनेक अडचणींना तोंडही द्यावे लागते.

शाळेतील शिक्षण आणि मुलांचे जीवन यांत सुसंवाद निर्माण होत नसल्याने मुले शाळेला कंटाळतात व पुढे पुढे शाळेत येण्याची बंद होतात. जी काही थोडोफार मुले शाळेत दोन-चार वर्षे काढतात व थोडोफार शिकतात त्या शिक्षणाचा त्यांना पुढे त्यांच्या आयुष्यात कधीच उपयोग होत नाही. शेवटी बहुधा शाळेतील विद्या शाळेतच ठेवून ही मुले आपआपल्या जीवनाची सुरुवात करतात. फार तर जेमतेम सही करण्याचे ज्ञान त्यांच्या-जवळ राहिले तर राहते. आदिवासींची वस्ती पाड्यां-पाड्यावर विखुरलेली असते. त्यामुळे एका पाड्यावर शाळा चालविण्या-इतकी पुरेशी मुले मिळत नाहीत व सर्व पाड्यांवरील मुले एकत्र जमविणे कठीण. पावसाळ्यात तर ते सर्वांत कठीण. मुलांची उपस्थिती वाढविण्यासाठी शिक्षकाला मुलांच्या पालकांचे व गावकऱ्यांचे पाहिजे तसे सहकार्य मिळत नाही. कारण पालकांना व गावकऱ्यांना मुळी आपली मुले शाळेत पाठविण्याची गरज व आवश्यकता वाटत नाही. गावकऱ्यांचा व पालकांचा अडाणीपणा दूर करण्याचे प्रयत्न करणे म्हणजे पालक्या घड्यावर पाणी ओतल्यासारखे असते. गावकरी सज्जन होतील व ते आपली मुले आपण होऊन शाळेत पाठवतील अशी अपेक्षा वाळगणे म्हणजे हवेत मनोरे रचण्यासारखे आहे. मूळ कारण आहे आदिवासींचे दारिद्र्य. घरातील सर्वच वडील माणसांना शेतावर व अन्य मजुरीसाठी जावे लागते. स्त्रियाही घरी राहू शकत नाहीत. साहजिकच गुरे राखणे,

बकऱ्या राखणे, लहान भांवडे संभाळणे, किरकोळ घरगुती कामे करणे, त्यामुळे या वयातील मुलांना शाळेत पाठविणे शक्य होत नाही. मुलगी किंवा मुलगा १२-१३ वर्षांचा झाला की, तो शेतीची व मजुरीची कामे करू लागतो. आदिवासी कुटुंबाचा प्रत्येक माणूस असा आर्थिक प्राप्ती करून देणारा आधार असल्यामुळे शाळेत जाऊन निरर्थक वेळ घालविणे त्यांना परवडत नाही. त्याशिवाय शाळेचे कपडे, पाटी-पुस्तके वगैरे बाबी आदिवासींच्या दृष्टीने खर्चाच्याच असल्यामुळे "नको ती शाळा आपल्याला" अशा विचाराचे लोक बनतात. एकूण त्यांच्या दारिद्र्यामुळे त्यांचे शिक्षण होत नाही आणि शिक्षण नसल्यामुळे दारिद्र्य त्यांचा पिच्छा सोडीत नाही.

अलीकडे ध्येयवादी शिक्षकांची आणि संस्थांची उणीव भासू लागली आहे. कुठे तरी नोकरी करावयाची म्हणून बरेच लोक शिक्षक पेशात पडतात. त्यांना शिक्षणा-विषयी पाहिजे तेवढी ज्ञानलालसा नसते, आस्था नसते. आदिवासी भागांत त्यांची नेमणूक म्हणजे त्यांना शिक्षा वाटते. दळण-वळणाचा अभाव, वेगळे लोकजीवन, राहण्याची गैरसोय आणि आदिवासी जीवनासंबंधीची अनास्था यामुळे लोकांत समरस होणे व शिक्षणाचे कार्य करणे त्यांना कठीण जाते. थोडेफार अशा परिस्थितीवर मातही करतात.

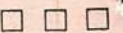
आदिवासी शिक्षणाच्या आणि विचार देवाणघेवाण करण्याच्या संदर्भात दुसरा एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात घेणे जरूरीचे आहे. तो म्हणजे आदिवासींच्या बोलीभाषांचा. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींच्या लहान-मोठ्या ७४ बोलीभाषा आहेत. त्यांपकी काही बोलीभाषा मराठीच्याच पोट-भाषा आहेत; तर काही स्वतंत्र आहेत. आदिवासींमधील गोंड, कोरकू, कोलाम, भिल्ल, पावरा, माडिया गोंड ह्या जमातींच्या बोलीभाषा मराठीला थोड्या दूरच्या आहेत. बाकीच्या जमातींच्या उदा. वारली, कातकरी, ठाकर, मल्हार कोळी भाषा मराठी सारख्याच आहेत. तरीदेखील आदिवासी मुलांना दिले जाणारे शिक्षण त्यामुळे प्रथमतः समजण्यास व पुढे स्मरणात ठेवण्यात मुलांना अडचणी येतात. विचार देवाणघेवाण करण्याच्या प्राथमिक पातळी-वरील आदिवासी मुलांची ही अडचण त्यांच्या वाटचाला कमतरतेची व न्यूनगंडाची भावना निर्माण करते. साहजिकच प्राथमिक स्थितीत आदिवासी विद्यार्थ्यांना समजून घडविणे व बोलण्याचालण्यात त्यांचा आत्मविश्वास वाढविणे महत्त्वाचे कार्य ठरते.

शासनाने आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी अनेक आश्रमशाळा, बालवाड्या, संस्कार केंद्रे, निवासी केंद्रशाळा, विद्याश्रम, वसतिगृहे, माध्यमिक शाळा, धंदे व तंत्रशिक्षण शाळा काढलेल्या आहेत. आदिवासी लोक-संख्येच्या तुलनेत आश्रमशाळा, बालवाड्या, माध्यमिक व धंदे तंत्रशिक्षण शाळा कमी आहेत. परंतु केवळ संस्थांची संख्या वाढवून हा आदिवासी शिक्षणाचा प्रश्न सुटणार नाही. आदिवासींचे शैक्षणिक परिवर्तन घडविण्यासाठी त्यांचा दर्जा व कार्यक्षमता वाढविणे जरूरीचे ठरते. स्वयंप्रेरित व शासकीय संस्थांच्यामार्फत शिक्षणाचे नवे कार्यक्षेत्र निर्माण होत आहे व त्याद्वारा आदिवासी भागांत नवे चैतन्य येत आहे. आदिवासींपैकी काही जमातींनी अशा शैक्षणिक योजनांचा फायदा घेतल्यामुळे त्यांच्यातील शैक्षणिक जागृती आशादायक वाटेल. जेथे परिश्रम-पूर्वक आदिवासी शिक्षणाच्या योजना राबत आहेत तेथे परिवर्तनाला गती मिळत आहे. तेथील आदिवासी परंपरागत जीवन बदलून नवा बनत आहे. आदिवासींची बरीच मुले शाळांमधून जाऊ लागली आहेत. धीट होऊ लागली आहेत. स्वच्छ कपडे घालू लागली आहेत. नाचगाण्याइतकाच शिक्षणातही रस घेऊ लागली आहेत. आदिवासींच्या नाच-नृत्यांनी जवढा आनंद होतो त्यापेक्षा जास्त आनंद आश्रमशाळांमधील आदिवासींची छोटी छोटी मुले-मुली यांच्या दशनाने होईल. आदिवासींच्या नव्या जीवनाची ही पहाट कोणालाही विलोभनीय अशीच वाटेल. आदिवासी स्त्री पुरुषांत एक प्रकारचा भेकडभाव असतो. नवा माणूस दिसला की, तो धाबरतो, वृजतो, चाचरतो, तो त्याला टाळू बघतो. पण नव्या दमाची आश्रमशाळांतील, हायस्कूल-मधील मुले हा भेकडभाव टाकून पुढे जात आहेत. ती धीटपणे बोलू लागली आहेत. सुधारणेचे खरेखुरे दर्शन यापुढे आश्रमशाळा आणि वसतिगृहांमधून दिसेल.

स्वयंसेवी संस्थांच्या आश्रमशाळा काही ठिकाणी धंदेवाईक लोकांच्या कामधेनू आहेत. आश्रमशाळांमधून दिले जाणारे शिक्षणही निकृष्ट दर्जाचे आहे. त्यात वेळीच सुधारणा घडविली नाही तर तेथून शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या आदिवासी तरुणांची पिढी सर्व-सामान्य तरुणांशी स्पर्धा करू शकणार नाही. मागासवर्गीयांतील तरुणांच्या तुलनेतदेखील ही पिढी फारच मागे राहील. परिणामतः आदिवासींमधील उदयोन्मुख पिढी अक्षर-ओळख होऊनदेखील दिशाहीन राहील. समाजात पुन्हा ते मागासलेलेच राहण्याचा

त्यात मोठा धोका आहे. आदिवासी क्षेत्रांत प्रशिक्षित शिक्षक नाहीत. त्यांच्या प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमासाठी खास योजना हवी. आदिवासींच्या भविष्यातील हे धोके आणि ही वळणे टाळणे जरूरीचे आहे. आदिवासी शिक्षण सुधारणेत यावर सखोल विचार करावा लागेल व त्यासाठी खाजगी, स्वयंसेवी संस्थांची मदत व सहकार्य मोलाचे ठरेल.

आदिवासी क्षेत्रांत आज अनेक खाजगी सेवाभावी संस्था काम करतात. अनेक ठिकाणी शाळा, वसतिगृहे, आश्रमशाळा, बालवाड्या आणि संस्कार केंद्रे उघडून शिक्षणाच्या कार्याला गती देण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. काही संस्था नवा दृष्टिकोन, नवी बैठक तयार करून आदिवासी क्षेत्रांत कामाची सुरुवात करत आहेत. त्यांच्या कामातील यशापयशाची चर्चा करणे आज तरी अप्रस्तुत ठरेल. परंतु या कामातून कार्यकर्त्यांना, मुलांना व व्यापक अर्थाने समाजाला एक निश्चित दिशा मिळावी अशी अपेक्षा आहे. आदिवासी मुलांना शिकवून पुढे आणावयाचे तर शाळेपासूनच ह्यांची तयारी करावी लागेल. शाळेच्या अभ्यासात त्यांची चांगली तयारी झाल्यावर आपोआप मुलांचे धैर्य वाढेल, मानसिक दुर्बलता दूर होईल व त्यांच्या यशाचा मार्ग मोकळा होईल. त्या दृष्टीने विविध संस्थांनी शासकीय व सेवाभावी अभ्यासाबरोबरच मुलांमधील वैयक्तिक व सामुदायिक गुणांचे संगोपन करून त्यात वाढ करण्याचेही काम करावे लागेल. शहरवासीय मुलांच्या सर्वांगीण विकासात सभोवतालच्या परिस्थितीचा, वातावरणाचा, उपलब्ध साधनसंपत्तीचा व प्राप्त संघीचा चांगला फायदा होतो. आदिवासी मुले यालाच पारखी असल्याने त्यांच्यात हे वातावरण व ही साधनसुविधता कशी आणता येईल याचा प्रामुख्याने विचार करावा लागेल. शहरातील चांगल्या मुलांचा सहवास, शहर-वासीय चांगल्या शिक्षकांचे मार्गदर्शन, विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक शिबिरे, चर्चा-सत्रे, क्रीडा संमेलने, साहित्य संमेलने, चित्रकला स्पर्धा इत्यादी उपक्रमांच्या माध्यमातून आदिवासी मुलांना नवी दृष्टी आणि दिशा देता येईल. असे कार्यक्रम शासकीय आणि खाजगी अशा दोन्हीही स्तरांवर आयोजित करण्यास काहीच हरकत नाही. फक्त कार्यक्रमाचे नियोजन उपक्रमशील, मुलांची क्रियाशक्ती वाढविणारे असले पाहिजेत असा कटाक्ष कायम ठवावा लागेल. शिक्षणातून होणारे हे प्रबोधन आदिवासी मुलांच्या दृष्टीने फारच महत्त्वाचे आहे.

आदिवासी मुलींच्या सहवासात

सौ. वत्सलाताई खोन्नागडे

शासकीय आदिवासी मुलींचे वसतिगृह, नाशिक

१९७० सालापासून मी आदिवासी मुलींच्या सहवासात वावरते. अहेरी, गडचिरोली, नाशिक या विविध परिसरांतील विविध मुलींशी माझा अगदी जवळून संबंध आला. अधीक्षिका या नात्यानेही त्यांच्यामध्ये मला मिसळता आले. त्यामुळे त्यांच्याबद्दलची माझी उत्सुकता दिवसेंदिवस वाढत गेली. माझ्या पुण्यकर्मांमुळे म्हणा की योगायोगाने म्हणा मला नाशिक परिसरांत जवळजवळ सात-आठ वर्षे राहण्याची सुवर्ण संधी मिळाली की, ज्यामुळे मला आदिवासी मुलींमध्ये जास्त दिवस राहता आले व त्यांच्या चाली-रीती, विवाह इत्यादींबद्दल अधिक माहिती मिळविता आली.

आदिवासी म्हणजे काय ? गिरिजन म्हणजे काय ? आदिवासी म्हणजे सर्वांत पहिले प्रथमचे रहिवासी, अस्सल नागरिक, जंगलांत, दरीकंदरीत राहणारे (थोडक्यात आदिवासी म्हणजे जंगलाचा राजा). आज आदिवासी पुढे येत आहेत. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्या मुलीही पुढे पुढे येत आहेत. त्या इतक्या की काही आदिवासी मुलींची डोळ्यांत भरण्यासारखी प्रगती बघून आपण थक्क होऊन जाऊ. उदाहरण घ्यायचेच झाले तर आमच्या नाशिकच्या विजया वसावेचे घेता येईल. ही मुलगी मूळची नवापूर तालुका, धुळे जिल्ह्यातील; परंतु ५ वीपासून नाशिकच्याच वसतिगृहातून बी.कॉम. झाली. मॅट्रिकला शाळेतून मा. रमाबाई आंबेडकर वसतिगृहातून पहिली आली. १२ वीला कन्या शासकीय विद्यालयातून पहिली व बी.कॉम. लाही प्रथम वर्ग. एम.कॉम. ला शिकत असतानाच मी तिला सहज सांगितले, “विजू! तू आ.ए.एस. चा फॉर्म भर ना! कदाचित तू आपल्या खात्याची संचालिकादेखील होऊ शकशील. तिने माझे म्हणणे मनावर घेतले. फॉर्म भरला. आदिवासी कमिशनर मा. अशोक खोतसाहेबांनी तिची निवड केली. तिच्या-सोबत कु. पुष्पा गावित या नवापूरच्या मुलीचीही निवड झाली. मला फारच आनंद झाला. कारण मलाही माझ्या आयुष्यात

एकदा आय.ए.एस. व्हायची अनावर इच्छा झाली होती. परंतु काही दिवस आय.ए.एस.चे तास झाल्यावर माझी उंचीच आडवी आली. पूर्वी आय.ए.एस. ला उंची लागत असे. माझी इच्छा माझ्या एका मुलीने पूर्ण केली म्हणून माझा आनंद गगनात मावेनासा झाला. विजू आता मुंबईला आय.ए.एस. प्रशिक्षण संस्थेत शिकत आहे. मला नक्की आशा आहे की, ती कलेक्टर होईल, डायरेक्टरही होईल! कारण ती फार हुशार आहे, कष्टाळू आहे, अभ्यासू आहे, दूरदर्शी ती पहिलीच आली आहे. वसतिगृहातर्फे तिला प्रत्येक स्नेहसंमेलनात सर्वांत हुशार मुलगी म्हणून “कुमारी नाशिक” म्हणून सन्मानपूर्वक पदवी मिळत असे. म्हणून यंदाही तिचा सत्कार आम्ही स्नेहसंमेलनात करायचे ठरविले. परंतु नेमके या वर्षी आम्हाला स्नेहसंमेलनाची संमती नाकारण्यात आली. आमच्या संचालक व उप संचालकसाहेबांचे म्हणणे की, मुलगी आय.ए.एस. ला ट्रेनिंगला गेली तर त्यात काय विशेष. परंतु मला वाटते एक मामुली खेड्यातील आदिवासी मुलगी घराबाहेर येऊन शिकते हेच तर किती कठिण. त्यात ती पदवीधर होऊन एम.कॉम.ला जाते. शिवाय मुंबईसारख्या ठिकाणी आय.ए.एस. ला ट्रेनिंगला जाते हे किती विशेष! परंतु आकाशातून स्वैरपणे संचार करणाऱ्या चंडोल पक्षाला जमिनीवर सरपटणाऱ्या क्षुद्र जीवांची काय कल्पना! एक मिल्ल समाजातील मुलगी प्रतिकूल परिस्थितीत शिकून आपल्या दैदिप्यमान बुद्धिमत्तेने झळकून पुढे जात आहे. हे संपूर्ण महाराष्ट्रातील आदिवासी मुलींना तर आदर्श आहेच परंतु इतर समाजातील मुलींनाही एक आव्हान आहे. “हम कुछ कम नहीं” असेच जण ती संपूर्ण आदिवासी विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधित्व करून सांगत आहे. कोंबडा झाकून ठेवला तर उजाडायचे थोडेच राहते!

दुसरे उदाहरण कु. नलिनी डोंगरे. ही मुलगी सध्या पेठला मुख्य सेविका आहे. होपण मुलगी नाशिकच्या आदिवासी मुलींच्या वसतिगृहाचीच, सुरुवातीला फार बंडखोर नंतर

अभ्यासू वृत्तीने चमकली. ही पण मिल्ल समाजातीलच. खेळात, अभ्यासात, वक्तृत्व स्पर्धेतही प्रथम. अजून अविवाहित, नोकरी करून एम.ए. करते.

नाशिकमधून मिल्ल मुलीच आघाडीवर आहेत. त्यांच्या खालोखाल महादेव कोळी नंतर कोकणा. दोन कोकणा मुली पदवीधर झाल्या. कु. अनुसया पाटील व कु. गंगू गावित. या दोन्ही मुलींची लग्ने झाली. त्यांना मुलेही झालीत. सुखी आहेत. यंदाच एका मुलीच्या कु. निर्मला कनोजच्या लग्नाला दळवटला गेले होते. बी.कॉम. पास व नवरा मुलगाही बी.कॉम. भर उन्हात १२ वाजता बायकांची वरात पायात चप्पल न घालता नवरदेवाच्या स्वागताला गेली हे बघून नवलच वाटले. ऊन मी म्हणत होते. दुसऱ्या एका निर्मला भोये या मुलीच्या लग्नाला सुरुवातीपासून हजार. भटजींनी मंगलाष्टके म्हटली. मी पण आशीर्वादापर मंगलाष्टका म्हटली. रात्रभर दोघांना खांद्यावर घेऊन माणसे आळीपाळीने नाचत होती. आताशा लग्नविधी आधुनिक पद्धतीनेच होती. मागणी घालतात. शिकलेली मुलगी लवकर खपते म्हणून अडाणी मुली-देखील शिकू लागल्या. शिक्षणाची जाण, गोडी त्यांना लागत आहे ही फार आनंदाची गोष्ट आहे.

नाशिक वसतिगृहातील कु. सुलोचना भोये, १२ वी (विज्ञान) ही मुलगी खेळात अतिशय हुशार आहे. गेल्या दोन वर्षांपासून उत्तम कबड्डी खेळाडू म्हणून तिची राज्य पातळीवर निवड झाली आहे. यवतमाळहून तिने ढाल जिंकून आणली. १२ वी पास झाली तर पुण्याच्या संत जनाबाईमध्ये प्रवेश घेऊन तिला डॉक्टर व्हायचे आहे. ती कोकणा आहे. कु. निर्मला भोये ही बी.ए. द्वितीय वर्षाला असून ती नृत्यकलेत फार हुशार आहे. परंतु आई वडिलांनी तिचे लग्न करून टाकले. लग्नामुळे तिचा भयंकर विरस झाला. तिच्या चेहऱ्यावरील सतत हास्य आता कायमचे निमाले. तिच्या लग्नात मी गेले होते. तिच्या आईने मला साडी देऊन मानपानही दिला. परंतु तिच्या अकाली लग्नामुळे मलाही वाईटच वाटले. परंतु उपाय नाही. आदिवासींची प्रथा. समाधानाची गोष्ट एवढीच की, लग्न झाल्यावरही तिला शिकायची परवानगी मिळाली. सध्या ती माझ्याच वसतिगृहात आहे. अभ्यासात फार हुशार आहे. परंतु नेहमी विचारात असते. कधी कधी फारच रडते. विचारले तर सांगत नाही. परंतु तिला इतक्या लवकर लग्न नको होते. हे मात्र नक्की.

परंतु आदिवासी मुलींचे जीवन परस्वाधीन असते हेच खरं !

एकदा आदिवासी जीवन एकदम जवळून बघण्याचा प्रसंग आला. आमच्या वसतिगृहात पळसण आश्रमशाळेच्या चार कोकणा मुली आल्या. त्यापैकी मोहना चौधरी ही मुलगी फारच छान सुस्वभावी, उंच-पुरी, धडधाकट. ८ वी पास झाल्यावर घरी गेली. जाताना मला म्हणाली “ताई, तुमची बदली झाल्यावर माझी ओळख ठेवा”. लगेच मे महिल्यात निरोप आला की, मोहना चौधरी वारली. मला एकदम धक्काच बसला. वसतिगृहात मुली नव्हत्या. मी टेबलावर डोकं टेकवून मनसोक्त रडले. काहीच कळना, असं अचानक कसं काय झालं. यावर विश्वासच बसेना. मी लगेच जाण्याचं ठरविले. परंतु सोबत नव्हती. म्हणून मी आदिवासी कल्याण अधिकाऱ्यांना म्हटलं “तुमची जीप देता का”? साहेब म्हणाले, “बाई, त्या भागात जीप जाऊ शकत नाही नि तुम्ही पण जाऊ नका, जायचंच असेल तर तुम्हाला परमेश्वरच वाचवेल एवढं धोक्याचं आहे.” तरीमुद्दा माझा निश्चय ढळला नाही. मोहनाचा मृत्यू कसा झाला हे जाणून घेऊन तिच्या आई वडिलांच्या सांत्वनसाठी जाण्याचा दिवस मी निश्चित केला. तो दिवस ४ जून १९७८-७९ चा होता. सोबत स्री कर्मचारी शिंदेबाईस घेतले. त्या भागात बस जात नव्हती म्हणून आम्ही ट्रकने गेलो. जीव मुठीत धरूनच गेलो. कानात काकडेसाहेबांचे बोल अधिकच भेडसावत होते. रस्ता डोंगराळ, जिकडे तिकडे शुकशुकाट, ऊन मी म्हणत होते. कसं बसं आम्ही पळसण फाट्यावर उतरलो. आश्रमशाळेत गेलो. मोहना चौधरीच्या मृत्यूची चौकशी केली. तर समजले की, ती करवंदाच्या झाडावरून करवंदं खाता खाता पडली नी मेली. मला हे खरंच वाटेना, बुद्धीला पटेना. कारण करवंदाचे झाड तर लहानसं असते, त्याची फांदी हिच्या डोक्यात कशी काय पडली? आणि एवढ्या छोट्या फांदीच्या माराने एवढी घट्टी-कट्टी मुलगी मरूच शकत नाही. परंतु मोहना तर गेली होती. तिच्या आई वडिलांकडे गेले तर दुळूनच आम्हाला पाहिल्याबरोबर त्यांनी जोराने हंबरडा फोडला. मोहनाच्या नावाने केलेला तो आकांत, आक्रोश हृदयाला पाझर फोडत होता. माझ्या गळ्यात पडून मोहनाची आई मनसोक्त रडत होती. तिचे कोणत्या शब्दाने सांत्वन करावे सुचत नव्हते. रडून रडून खंगून गेलेली, अंगावर मांस सुकून गेलेलं, शरीर काळवंडलेले, गळून चेहऱ्यावर दुःखाची

घनदाट छाया अधिकच पसरलेली दिसत होती. बापाच्या अंगावरही धड कपडे नव्हते. खांद्यावर चिरकूट टाकलेले, शरीर गळून गेलेलं, डोळे खोल खोल गेलेले. त्या दोघांचाही तो हृदयद्रावक अवतार बघून अधिकच रडायला येत होते. क्षणभर मोहना विसरली पण तिच्या आई-बापाचे ते अठरा विश्व दारिद्र्य बघून वाईट वाटत होते. शेवटी आईच्या हातात चोळीसाठी १५ रुपये जबरदस्तीने ठेवून आम्ही निघालो तर मोहनाच्या आईने घरात नेले. घरात ४-५ मातीची भांडी, माठ घागरी इत्यादी दिसत होते. खुंटीला सूप टांगलेले व एक पिशवी टांगलेली, “बाई, माझ्या मोहनाने तुमच्यासाठी या वस्तू ठेवल्या. नागलीच्या पापड्या करून खा.” मला काय बोलावे काहीच सुचना, पुन्हा एकदा आम्ही निघताना आईने मोहनाच्या नावाने टाहो फोडला. मोठ्या जड अंतःकरणाने आम्ही तेथून त्यांचा निरोप घेतला. कारण ट्रक उभा होता. तो गेल्यावर परत जायला मागच नव्हता. म्हणून घाईघाईन ट्रकमध्ये बसलो. बसण्यापूर्वी जना धूम या वसतिगृहातील तेथील मुलीने जेवावयाचा फारच आग्रह केला. ताटात दोन-चार नागलीच्या भाकऱ्या व चटणी. पोटात भूक म्हणून भराभर चटणी-सह भाकरी खाल्ली तर तोंड जळलं. तिखटाने जिभेची लाहीलाही झाली म्हणून जनाला म्हटलं “जना, थोडं तेल टाक चटणीवर” मी हे वाक्य सहज बोलून गेले. परंतु नंतर वाईट वाटले कारण आदिवासी तेल वापरतच नाहीत असं म्हणण्यापेक्षा त्यांच्याजवळ पैसेच नसतात. जना कुठं तेल आणायला गेली होती कुणास ठाऊक, मी ताटावर १५-२० मिनिटे बसले तरी तिचा पत्ता नाही. म्हणून शिंदेबाई हळूच म्हणतात, “ताईसाहेब, गरिबाच्या घरी कुठच हो तेल, त्या तशीच कोरडी भाकर.” मग आम्ही बांधूनच घेतली. तितक्यात जनाने कोठून तरी अर्धा कप तेल आणले व मला आग्रह करून वाढले. नाईलाजस्तव शरमिद्यासारखे खाऊन टाकले. पोटातली भूक पोटातच राहिली. नागलीची भाकरी काही केल्या नरडीच्या खाली उतरना, शेवटी बांधूनच घेतली व घाई घाईने ट्रकमध्ये निघालो. एका जंगलात ट्रक आला व एकाएकी ढगांचा गडगडाट होऊन धो धो पाऊस पडला. झाले पावसात गाडी फसली. चिखलातून काही केल्या वर येईना. वरून पाऊस मी म्हणत होता. आम्ही ओलेचिब झालो. गाडी ढकलली तरी पुढे जाईना. शेवटी ड्रायव्हर म्हणाला, “बाईसाहेब, आता गाडी पुढे जाऊ शकत नाही, आपल्याला इथंच जंगलातील

झोपडीत थांबावे लागेल.” आमचा नाईलाज होता, आम्ही चालत चालत पावसात भिजत एका झोपडीजवळ आलो. राधाबाई गायकवाड बाईने आम्हाला आत बोलाविले. त्या झोपडीत २-३ लाकड ढणढण पेटलेली होती. आम्ही थंडीने कुडकुडत होतो. म्हणून त्या शेकोटी-जवळ बसलो. कपडे पिळले. हुडहुडी थोडी कमी झाली. तेथून उठेना. त्या बाईने आम्हाला गुळाचा कोरा करकरीत चहा करून दिला. तो मला अमृतासारखा वाटला. घरात दोन मुले, एक माणूस, म्हातारा बाबा, आजीबाई व राधाबाई इतकी माणसे होती. परंतु रात्री ती बाय जेवली, कुठे जेवली, किती जेवली काहीच कळले नाही. कारण स्वयंपाकच झाला नाही. कडकडीत उपाशी राहिले. आम्ही दिवसभरच्या थकव्याने लवकरच झोपी गेलो. आम्हाला राधाबाईने एक घोंगडी दिली होती. ती घोंगडी आम्हाला फारच उपयोगी पडली. कारण अर्धी अंधरली नि अर्धी अंगावर घेतली. झोपताना त्या धगधगत्या लाकडाकडे बघतच डोळे मिटले. आदिवासींचे हे दैन्य बघून हृदयात कालवा-कालव झाली. दुसरा दिवस उजाडला. आंधोळीला गरमागरम पाणी व चहाही गरम मिळाल्यामुळे श्रमपरिहार झाला. पाऊस काही थांबत नव्हता आणि गाडी तर पुढे सरकत नव्हती म्हणून आम्ही पायीच रोडपर्यंत चालायचे ठरविले. पोटात भूक मी म्हणत होती. करवंदाशिवाय त्या भयाण जंगलात खायला काहीच नव्हते. ड्रायव्हरने गाडी सुरू केली. परंतु त्या उंच डोंगराळ रस्त्यावरून ती कधी घसरेल याचा नेमच नव्हता. म्हणून मोठ्या हिंमतीने ट्रकमध्ये बसून मैल-दोन मैल आलो. पुन्हा गाडी फसली. ती जर घसरली असती तर खोल दरीतच गच्छन्ति होती. म्हणून आम्ही ठरविले की, आता ट्रकमध्ये बसायचेच नाही. पायी-पायीच सडकेवर चालायचे. नशीब आमच्या सोबत जना धूमचा भाऊ नागलीच्या २-४ भाकरी घेऊन आला होता. ती अर्धी अर्धी भाकरी वाटून आम्ही खाल्ली व पोटभर पाणी प्यालो. पुन्हा चालायला लागलो. सारं ब्रम्हांड आठवलं, पोटात आग पडली, तोंडाला कोरड, रस्ता लवकर संपेना, शेवटी मोठ्या मुस्किलीने रस्ता लागला. एक घर दिसले. त्या आशेने गेलो. जना धूमच्या भावाने आम्हाला कोठून तरी नागलीच्या भाकऱ्या व बैरून आणलं. आम्ही ते हातावरच भाकरी घेऊन खाललं. जिवात जीव आला. अंधार पडला, ट्रक येण्याचे चिन्ह दिसेना, पाय थकले, शरीर थकलं, डोळे नाशिकच्या रस्त्याने

[पृष्ठ 37 वर

आदिवासी विकासातील सामूहिक लाभाच्या योजना

जॉन गायकवाड

अधिव्याख्याता

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

पुणे-१

आदिवासी विकास विभाग

आश्रमशाळा समूह—अतिशय डोंगराळ व दुर्गम भागातील आदिवासींची सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक उन्नती करण्यासाठी शासनाने आश्रमशाळा समूह योजना कार्यान्वित केली आहे. आश्रमशाळा समूहात वसतिगृह, प्राथमिक शाळा व बालवाडी यांचा समावेश आहे. काही आश्रमशाळांना पोस्ट बेसिकचे वर्गही जोडण्यात आलेले आहेत. त्याचप्रमाणे काही आश्रमशाळांना कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे आणि/किंवा पशुसंवर्धन केंद्रेमुद्धा जोडलेली आहेत. काही आश्रमशाळा शासनाच्या अनुदानावर स्वयंस्फूर्त संस्थांकडून चालविल्या जातात.

संरक्षक उपाययोजना

आदिवासींच्या पिढ्यान्पिढीस कारणीभूत होणाऱ्या व्यापारी व बेकायदेशीर सावकारीचे उच्चाटन करण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाने आदिवासींची आर्थिक स्थिती सुधारणा अधिनियम, १९७६ च्या रूपाने व्यापक कायदा तयार केला. या अधिनियमांतर्गत खालील संरक्षक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत :

(१) उपयोजना क्षेत्रातील सावकारीस प्रतिबंध व

(२) आदिवासींकडून उत्पादित केल्या जाणाऱ्या निवडक मालाचा खाजगी व्यापाऱ्यांनी व्यापार करण्यावर बंदी.

उपयोजना क्षेत्रातील सावकार व खाजगी व्यापाऱ्यांच्या उच्चाटनामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्यासाठी विविध कार्यकारी आदिवासी सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे.

न्युक्लिअस बजेट

निरनिराळ्या विभागांनी तयार केलेल्या नेहमीच्या योजनांव्यतिरिक्त काही आकस्मिक

कारणांसाठी तसेच स्थलकालानुरूप आवश्यक वाटणाऱ्या कारणांसाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासींना तत्परतेने मदत देण्यासाठी प्रत्येक प्रकल्प अधिकाऱ्याच्या अधीन एक विशिष्ट रक्कम ठेवलेली असते व ती “न्युक्लिअस बजेट” म्हणून ओळखली जाते. प्रकल्प अधिकाऱ्यांना स्थलकालानुरूप योग्य वाटतील अशा कारणांसाठी आदिवासींच्या उपयोगाच्या योजना ह्या बजेटमधून भागविण्याचे अधिकार आहेत.

जनजाती क्षेत्रातील प्रसिद्धी शाखा

जनजातीतील लोकांना उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या विविध सोयी व शासकीय योजनांना—चित्रपट, प्रदर्शने या माध्यमांमार्फत तसेच माहिती प्रकाशने, मिस्त्रीपत्रके, मॉडपत्रिका व सांस्कृतिक कार्यक्रम (नाटक इ.) द्वारा प्रसिद्धी देण्यात येते.

ग्रामीण ध्वनिक्षेपण संचालनालय

ह्या तांत्रिक संघटनेद्वारे आदिवासी क्षेत्रातील गरज असलेल्या गावांना रेडिओ सेट्स व दूरदर्शन कार्यक्रम प्रसारण प्रक्षेपण कक्षांतर्गत येणाऱ्या जिल्ह्यांतील आदिवासी भागांतील लोकांना माहिती, शिक्षण प्रसार व मनोरंजनासाठी दूरचित्रवाणी संच विनामूल्य पुरविण्यात येतात. तसेच त्यांचे परिरक्षणदेखील विनामूल्य करण्यात येते. रेडिओ सेट्सबरोबर विजेच्या इत्यादी साधनांचा आवश्यकतेनुसार पुरवठा करण्यात येतो.

याबाबतची अधिक माहिती मिळण्यासाठी व आपली मागणी नोंदविण्यासाठी संबंधित जिल्हा माहिती अधिकारी किंवा माहिती सहायक यांच्याशी संपर्क साधावा.

महसूल विभाग

गावठाण विस्तार योजना.—ज्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या गावांचे राहण्याच्या जागेचे

क्षेत्र वाढविण्याची गरज निर्माण होते, त्या वेळी या योजनेखाली कारवाई करण्यात येते. याबाबतची अधिक माहिती तहसीलदार यांच्या कचेरीत मिळू शकेल.

वन विभाग

वन संरक्षण व विकास.—वनाचे संरक्षण, वैरण संपत्तीचा विकास, मुद्दमधारणार्थ वनसंवर्धन, खालावलेल्या वनक्षेत्रांचे पुनर्वनीकरण, वृक्षारोपण योजना—मध्यवर्ती रोपमळे, सामूहिक शाळा रोपवाटिका, सर्वोपयोगी वृक्षांची लागवड.

किरकोळ वनोत्पादन विकास.—रेशमी किड्यांची पैदास, वन समुपयोजन, वन श्रमिकांचे कल्याणविषयक कार्यक्रम, दळणवळणाच्या सोयीमध्ये वाढ व सुधारणा, गवत कापणी क्षेत्रातून, ग्रामपंचायती, गोपालक संस्था यांना सवलतीच्या दराने अन्नकम. सन १९२७ चा हिंदुस्थानचा वन कायदा महाराष्ट्रातील वनांसाठी थोड्याफार फरकाने लागू करण्यात आला आहे. त्यातील तरतुदींप्रमाणे “राखीव जंगल, संरक्षित जंगल आणि ग्रामवने” अशी वनांची वर्गीवारी करण्यात आली आहे.

राखीव जंगलात, कार्य आयोजनेत नमूद केलेल्या विशिष्ट कामांनाच परवानगी असते. संरक्षित वनांतून पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेले वनविषयक हक्क व सवलती परिसरातील रहिवाशांना देण्यात येतात. ग्रामवने, ग्रामपंचायती किंवा गट ग्रामपंचायतींच्या नियंत्रणाखाली असतात. यातून वनोत्पादनविषयक गरजा तर भागविल्या जातातच पण उत्पादनातून गावातील सार्वजनिक उपयोगाची, विकासाची कामे ग्रामपंचायतीस घेता येतात. आदिवासींचे वनावर प्रेम आहे हे तर खरेच पण वने ठिकून राहण्यासाठी वनोत्पादनातून आर्थिक मोबदला व सामाजिक विकासासाठी खर्च होणे अपरिहार्य व नितांत आवश्यक आहे. म्हणूनच

आदिवासी सहकारी जंगल कामगार संस्थांना उत्पन्नाच्या २० टक्के नफा तसेच जिल्हा परिषदांना वनोत्पादनापैकी ५ टक्के आदिवासी क्षेत्र विकासासाठी अनुदान देण्यात येते.

गृह विभाग

समुद्र धूपप्रतिबंध कामे, लहान बंदरांचा विकास व देशांतर्गत जलपरिषद्नाचा विकास.

कृषि विभाग

धोरणात्मक यंत्रणा.—अन्नधान्य उत्पादनाबाबत स्वयंपूर्णता गाठणे, संकरित व उन्नत जातीचे बी-ब्रियाणे वापरून ज्वारी, भात, गहू, हरभरा व इतर डाळवर्गीय पिके प्रामुख्याने विस्तृत क्षेत्रांवर घेणे यासाठी वेळेवर मुबलक प्रमाणात सुधारलेले बी-ब्रियाणे, खते व औषधे इत्यादी साधन सामग्रीचा पुरवठा करण्यात येतो.

गळीत धान्याचे उत्पादन वाढविणे व उत्पादनाचे मूल्य वाढविणे. प्रशिक्षण व प्रत्यक्ष भेट योजना.

मृदु सर्वेक्षण व चाचणी

मृदुसंधारण योजना (जमीन सुधारणा).—महाराष्ट्र शासनाने १९४२ साली जमीन सुधारणा कायदा अंमलात आणल्यामुळे जमीन सुधारणा योजनांना कायद्याचे स्वरूप देण्यात आले. या योजनांनुसार शेतकऱ्यांना तांत्रिक सल्ला विनामूल्य देण्यात येतो व किमान ६० टक्के खातेदारांनी जमीन सुधारणेची योजना राबविण्यास लेखी संमती देऊन विनंती केल्यास अशी योजना शासनामार्फत राबविण्यात येते. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक जमीन सुधारणा मंडळ स्थापण्यात आले असून या मंडळाच्या मंजूरीने जमीन सुधारणेची कामे हाती घेण्यात येतात व या कामांसाठी आवश्यक तरतूद योजगार हमी योजनेतून करण्यात येते.

आयाकट विकास

राज्यातील विविध पाटबंधारे प्रकल्पांखाली निर्माण झालेल्या जलसिंचन क्षमतेचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्याची ही योजना आहे. या योजनेअंतर्गत भिजणाऱ्या क्षेत्रात पाण्याचे योग्य वाटप होण्यासाठी शेतकऱ्या व त्यावरील सिमेंट बांधकाम करण्यात येते. सर्व क्षेत्र भिजल्यावर राहिलेले जादा पाणी शेतकऱ्यांमार्फत बाहेर काढण्याचीसुद्धा व्यवस्था केली जाते. सर्व क्षेत्रावर पाणी व्यवस्थित पसरविण्यासाठी जमिनीला योग्य ढाळ व उतार देण्यात येतो, ढाळीचे बांध घालून योग्य

आकाराचे तुकडे पाडण्यात येतात व नंतर जमिनीचे सपाटीकरण होते. यामुळे पाण्याचा जास्तीत जास्त वापर करणे सुकर होते आणि तदनुषंगाने पीक उत्पादनवाढीबाबतची निश्चितता येते.

पशुसंवर्धन

पशुधन विकास.—पशुधन हे आदिवासी लोकांचे एक महत्त्वाचे उपजीविकेचे साधन आहे. जनजाती विभागामध्य दुग्धव्यवसाय तसेच जनावरांच्या/कोंबड्यांच्या मांसाचे व अंड्याचेही उत्पादन वाढविण्यासाठी बराच वाव आहे. पशुधनापासून व्यापारी दृष्ट्या महत्त्वाची अशी लोकर, कातडी, हाडे इत्यादी उत्पादनेही मिळतात. प्राणीज पदार्थांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी आणि पशुधनाची हानी कमी करून त्यांची उपयुक्तता वाढविण्याच्या दृष्टीने खालील पशुसंवर्धनाचे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. पशुवैद्यकीय शिक्षण व प्रशिक्षण, पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य, पशु विकास, कुक्कुट विकास, मेष विकास, सुकर विकास, खाद्य व वैरण विकास, प्रसिद्धी व सामुदायिक प्रचार, सुधारित क्षेत्र कार्यक्रम आणि आदिम जमातीसाठी विकास कार्यक्रम.

पशुविकास.—या कार्यक्रमाअंतर्गत गायी-म्हशींच्या सुधारित पद्धतीने पैदास करण्यासाठी पशुवैद्यकीय संस्थांना कृत्रिम रेतनाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्यात येतात. वळू योजनेखाली देशी गायींपासून सुधारित पैदास तयार करण्यासाठी सुधारित/संकरित वळू दुर्गम प्रदेशात ठेवले जातात.

सुधारित पैदाशीसाठी आदिवासी भागात गोठविलेल्या वीर्याची केंद्रेही स्थापन करण्यात येतात.

कुक्कुट विकास.—या कार्यक्रमाअंतर्गत आदिवासी उपयोजनेखालील जिल्ह्यातील मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांची वाढही करण्यात येते.

सुधारित क्षेत्र कार्यक्रमाअंतर्गत.—दुभत्या जनावरांचे वाटप, शळ्या वाटप, कोंबड्यांच्या (मादी) पिल्लांचे वाटप, एक दिवसाच्या पिल्लांचे वाटप. आदिम जमातीसाठीच्या विकास कार्यक्रमांतर्गत—दुभत्या जनावरांचे वाटप, वळू योजनेखाली ठेवलेले वळू, शळ्या वाटप व निवाऱ्यावजा झोपड्यांचे वाटप.

दुग्धव्यवसाय विकास

दुग्धव्यवसायविषयक राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजना सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून राबविल्या जात असल्यान व आदिवासींना

या योजनांचा थेट फायदा घेता यावा यासाठी आदिवासींच्या सहकारी दुग्धसंस्था निर्माण करण्यावर विशेष भर दिला जातो.

आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर नसलेल्या मार्गावर प्राथमिक सहकारी संस्थांकडून दुग्ध संकलन करणे जिल्हा/तालुका संघ यांना शक्य व्हावे यासाठी पाच वर्षे कालावधीसाठी अनुक्रमे रुपये १२,०००, ९,०००, ६,०००, ३,०००, व २,००० याप्रमाणे वाहतूक अनुदान देण्यात येते.

सहकारी संस्थांना व्यवस्थापनासाठी तीन वर्षांसाठी अनुक्रमे दरसाल रुपये १,२००, ८०० आणि ५०० इतके अर्थसहाय्य दिले जाते.

राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाच्या अनुदानातूनही विविध यंत्रसामुग्री उपकरणांसाठीच्या भांडवली खर्चापोटी अर्थसहाय्य दिले जाते.

आदिवासी विभागातील दुग्ध व्यावसायिक संस्थांचे सचिवांना सहकार तत्त्वानुसार दप्तरी कामकाज, सहकार कायदा, व्यवस्थापन वगैरेबाबत ३ महिने कालावधीचे प्रशिक्षण देण्यात येते. हे प्रशिक्षण सहकार प्रशिक्षण केंद्रांद्वारे देण्यात येते व प्रशिक्षण कालावधीसाठी प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीवर रुपये ८६० पर्यंत शासन खर्च करते.

आदिवासी लाभार्थ्यांना जवळच्या प्रशिक्षण केंद्रावर दुग्ध घालणे शक्य व्हावे याकरिता जनजाती क्षेत्रात शक्य तितक्या जागी प्रशिक्षण केंद्रे उभारण्याची योजना हाती घेण्यात आली आहे.

वरील सर्व योजना “जिल्हा दुग्धशाळा विकास अधिकारी” यांचेमार्फत राबविण्यात येतात. या योजनांव्यतिरिक्त आदिवासी भागात दुग्धव्यवसायविषयक विकास करून त्यांना मार्गदर्शन करण्यास खात्यामार्फत खास पथदर्शक नेमण्यात आले आहे. या पथकात दुग्ध संकलन अधिकारी, दुग्ध संकलन पर्यवेक्षक व पशुधन पर्यवेक्षक काम करतात.

मत्स्यव्यवसाय

जनजाती क्षेत्र उपयोजनेअंतर्गत मत्स्यव्यवसायाच्यायोगे आदिवासी लोकांना फायदेशीर व्यवसाय मिळवून देण्याच्या दृष्टीने हा कार्यक्रम मत्स्यव्यवसायाच्या विकासाशी निगडित आहे. आदिवासी क्षेत्रांमध्ये उत्पादन संभाव्य असे जलाशय व उत्तम प्रतीचे मत्स्यबीज व त्याबरोबर मत्स्यसंवर्धनासंबंधी प्रशिक्षणाची सोय या बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

भूजल मत्स्यव्यवसाय.— आदिवासी विभागाखाली निपजयोग्य क्षेत्र अंदाजे ३७,६०० हेक्टर आहे. या विभागातील मत्स्योत्पादन वाढविण्यासाठी महत्वाच्या योजना अंमलात आणण्यात येत आहेत.

भूजशलायीन मत्स्योत्पत्ती.—जनजाती क्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या निपजयोग्य पाण्याच्या साठ्यात आयात केलेले तसेच स्थानिक रीत्या पैदास केलेल्या मोठ्या कार्प जातीच्या माशाचे बीज साठविले जाते.

पुरेशा मत्स्यबीजाच्या उपलब्धतेची निश्चिती होण्यासाठी आदिवासी विभागात योग्य अशी मत्स्यबीज केंद्र स्थापन करण्याची योजना हाती घेण्यात आली आहे.

विशेष केंद्रीय सहाय्य—अंतर्गत

चंद्रपूर जिल्ह्यातील भामरागड येथील माडिया गोंड लोकांना मच्छीमारीचे प्रशिक्षण दिले जाते. तसेच नायलॉन व मत्स्यबीज विनामूल्य पुरविले जाते.

नाशिक जिल्ह्यात गंगापूर व अहमदनगर जिल्ह्यांत भंडारदरा येथे मत्स्यव्यवसाय विकास प्रकल्प उभारण्यात येत आहेत. सदर दोन्ही जलाशयांच्या परिसरातील आदिवासी लोकांना वरील प्रकल्पांद्वारे आर्थिक लाभ होणार आहे.

सहकार विभाग

आदिवासी सहकारी संस्थांना त्यांचे कार्य व्यवस्थित व कुशलतेने करता यावे व त्याप्रमाणे आदिवासी विभागाच्या विकासाला आवश्यक असणाऱ्या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करता याव्यात म्हणून आर्थिक सहाय्याच्या खालील योजना तयार करण्यात आल्या आहेत :—

आदिवासी सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन खर्च भागविण्यासाठी १५ वर्षे मुदतीचे बिनव्याजी कर्ज प्रत्येक आदिवासी सहकारी संस्थेला व्यवस्थापकीय खर्चासाठी स्थापनेपासून सात वर्षेपर्यंत (निमुळत्या प्रकारे) कर्ज देण्यात येते.

गोदाम बांधकामाकरिता बिनव्याजी कर्ज व अनुदान

३०० मेट्रिक टन धारणेचे व रुपये १.२० लाख किमतीचे प्रत्येकी एक गोदाम बांधण्यासाठी आदिवासी सहकारी संस्थेला ७५ टक्के अनुदान व २५ टक्के बिनव्याजी कर्ज (१५ वर्षांकरिता) त्याचप्रमाणे या गोदामांना पुरेशा सुखसोयी उपलब्ध करण्यासाठी व्याजमुक्त कर्ज.

आदिवासी सभासदांना व्याजात ३ टक्के सूट देण्यासाठी ३ वर्षेपर्यंत अनुदान.

बुडीत कर्ज निधीसाठी प्रत्येक आदिवासी सहकारी संस्थेला शासकीय अनुदान देण्यात येते.

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापक, हिशोबनीस व इतर कर्मचाऱ्यांना कामात तरबेज करण्यासाठी प्रशिक्षणासाठी अनुदान.

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापक व लेखापाल यांच्या निवासासाठी १०० टक्के व्याजमुक्त कर्ज.

आदिवासी सहकारी संस्थांना दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध करण्यासाठी ट्रक/ट्रॅक्टर खरेदीसाठी ५० टक्के अनुदान.

जंगल कामगार सहकारी संस्थांसाठी आर्थिक सहाय्याच्या योजना व्यवस्थापकीय अनुदान, व्यवस्थापकीय समितीच्या सभासदांच्या प्रशिक्षणासाठी अनुदान, भाग भांडवल.

सहकारी पणन संस्था.—फरकांच्या रकमेसाठी भाग भांडवल, रुपये १०,००० प्रत्येक वर्षी व्यवस्थापकीय अनुदान ५ वर्षे देण्यात येते.

माडा (सुधारित खंड) क्षेत्रातील संस्था अर्थक्षम बनविण्यासाठी खालील योजना राबविण्यात येत आहेत :—

शासकीय भाग भांडवल.—शासनाने प्रत्येक संस्थेचे रुपये १०,००० चे भाग खरेदी केले आहेत.

फलोद्यान विकास

रोपवाटिका.—जिल्हा पातळीवर नवीन मध्यवर्ती फळरोपवाटिकांची व तालुका पातळीवर फळरोपवाटिकांची स्थापना. सध्या अस्तित्वात असलेल्या रोपवाटिकांचे सुदृढीकरण करणे व क्षमता वाढविणे.

पीक संरक्षण

संवा पिकावरील पांढऱ्या माशीचा उपद्रव नष्ट करण्यासाठी व आंबा पिकावरील किडीचा प्रादुर्भाव नष्ट करण्यासाठी खात्याने शिफारस केलेल्या आवश्यक त्या कीटकनाशकांची व रोगनाशक औषधांची फवारणी करण्यात येते.

आंबा पिकाबाबत वेनियर व साईडप्राप्टींग

प्रशिक्षण योजना.—या योजनेमध्ये गावठी आंबा झाडावर बगल व काढी पद्धतीने कलम करून त्याचे सुधारित जातीचे झाडात रूपांतर

करण्याचे प्रशिक्षण देण्यात येते. हे प्रशिक्षण ३-५ दिवसांचे असून ते जिल्हा मध्यवर्ती रोपवाटिका अथवा कृषि महाविद्यालयात देण्यात येते.

शिक्षण विभाग

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सर्व शैक्षणिक स्तरावर वाढ करण्यासाठी हाती घेण्यात आलेल्या विशेष कायक्रमांचे दोवळपणे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल :—

(१) बालवाड्या, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा इत्यादी सुरू करून अधिक शालेय सोयी उपलब्ध करणे.

(२) सहाय्य व प्रोत्साहनात्मक कार्यक्रम.

(३) गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम आणि अधिक सोयीची सुविधा. याशिवाय विशेष केंद्रीय मदतीतून राबविण्यात येत असलेल्या योजना :—

(१) आदिवासी भागातील प्राथमिक शिक्षकांना पारितोषिके.

(२) आदिवासी मुलांचे इयत्ता १० वीपर्यंत शिक्षण पूर्ण करण्याचे हेतूने आदिवासी मुलांना निवडक शिक्षकांच्या कुटुंबात राहण्याची सुविधा.

(३) आदिवासी भागातील आश्रम-शाळांतील प्रशिक्षित शिक्षकांना सेवा-तर्गत प्रशिक्षण.

(४) शासकीय विद्या निकेतनमध्ये १० आदिवासी विद्यार्थ्यांना इयत्ता ५वी मध्ये प्रवेश देणे.

(५) केळापूर, जिल्हा यवतमाळ येथे आदिवासी विद्यार्थ्यांकरिता नवीन शासकीय विद्या निकेतनाची स्थापना.

प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सहाय्य.

शाळा नसलेल्या गावी नवीन प्राथमिक शाळा उघडण्यासाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान.

पुस्तक पतपेढीची स्थापना.

आदिवासी क्षेत्रातील प्राथमिक शाळा इमारतीचे बांधकाम जिल्हा परिषदांना हाती घेणे शक्य व्हावे म्हणून अनुदान.

आदिवासी विभागातील प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांसाठी निवासस्थाने बांधण्याकरिता जिल्हा परिषदांना अनुदान.

अंशकालीन वर्ग सुरू करणे.

प्राथमिक शाळांतील अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती-बालवाड्या उघडणे.

आदिवासी उपयोजना विभागात विकास-वाडी (पाठणाघर) ची स्थापना.

गटस्तरावर तपासणी, पर्यवेक्षण व मार्ग-दर्शन करणारी यंत्रणा मजबूत करणे.

जिल्हा परिषदांनी सुरू केलेल्या एक-शिक्षकी प्राथमिक शाळेसाठी १०० टक्के अनुदान.

नवीन नियमांप्रमाणे शिक्षकांच्या जादा पदांसाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान.

माध्यमिक शिक्षण

छात्री माध्यमिक शाळांचा विकास व विस्तार, अशासकीय माध्यमिक शाळांतून पुस्तक पंपेदीची स्थापना, ५ वी ते ७ वीचे वर्ग माध्यमिक शाळांना जोडण्याचा कार्यक्रम.

विशेष शिक्षण

आदिवासी भागात अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम, राज्य प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम, अनुधावन कार्यक्रम—नवसाक्षरांसाठी वाचनालये, कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण, विशेष केंद्र शासन पुरस्कृत प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम.

विद्यापीठ पूर्व कनिष्ठ महाविद्यालये.

विद्यापीठ शिक्षण.

सर्वसाधारण शिक्षण

शाळासमूह योजना, महाराष्ट्र राज्य अंगभाषा संस्था, मुंबई, राज्य विज्ञान शिक्षणशास्त्र संस्था, महाराष्ट्र राज्य दृक् श्रवण शिक्षण संस्था, पुणे.

शिष्यवृत्त्या—इयत्ता ५ वी ते १० वीमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना पुढीलप्रमाणे विद्यावेतन देण्यात येते :-

इयत्ता ५ वी ते ७ वी.—मुले रु. ४० दरमहा.

मुली रु. ५० दरमहा.

इयत्ता ८ वी ते १० वी.—मुले रु. ५० दरमहा.

मुली रु. ६० दरमहा.

जे विद्यार्थी आश्रमशाळेत किंवा निवासी शाळेत ज्या ठिकाणी मोफत राहण्याची व जेवणाची सोय असते असे विद्यार्थी विद्यावेतनास पात्र नाहीत. विद्यावेतन मिळण्यासाठी चांगली वर्तणूक व कमीत कमी ७५ टक्के उपस्थिती (कामाच्या दिवसांपैकी) अनिवार्य आहे.

तंत्र शिक्षण

शासकीय तांत्रिक माध्यमिक विद्यालये.—येथे स्थानिक शाळांमार्फत पुरस्कृत केलेल्या

विद्यार्थ्यांना दोन ऐच्छिक विषय (तांत्रिक) शिकविले जातात :

(१) कर्मशाळा तंत्रज्ञान व अभियांत्रिकी चित्रकला, आणि

(२) अभियांत्रिकीशास्त्र (विद्युत व यंत्र).

औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमध्ये किंवा तंत्र निकेतनात प्रवेश घेताना अशा विद्यार्थ्यांना २५ टक्के राखीव जागांचा फायदाही मिळू शकतो. जर असे विद्यार्थी अकरावी (तांत्रिक) मध्ये प्रवेश इच्छित असतील तर त्यांना कनिष्ठ महाविद्यालयात राखून ठेवलेल्या राखीव जागांचा फायदाही मिळू शकतो.

औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था/तंत्र निकेतन

शिल्प कारागीर प्रशिक्षण.—जनजाती क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना शिल्पकारागीर प्रशिक्षण देण्याच्या उद्देशाने शासनाने एकूण ६ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरू केल्या आहेत.

सेवायोजन विभाग

शासनाने अनुसूचित जमातींना सेवायोजनांच्या व स्वयंरोजगाराच्या सोयी उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीनं विशेष महत्त्व दिले आहे.

नगरविकास विभाग

नगरपरिषदांना त्यांच्या विकास योजना कार्यान्वि करण्यासाठी कर्ज व अनुदान या रूपाने मान्य बाबीकरिता आर्थिक सहाय्य दिले जाते. विकास योजना, सार्वजनिक सुविधा, स्वच्छता सेवा व पाणीपुरवठा योजना.

आरोग्य विभाग

जनस्वास्थ्य व स्वच्छता.—प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य पथके, ग्रामीण कुटुंबकल्याण केंद्रे, फिरती आरोग्य पथके, फिरते दवाखाने, तालुका पातळीवर कुटीर रुग्णालय, आदिवासी विद्यार्थ्यांना सुश्रूपा, क्ष-किरण व प्रयोगशाळा यांचे खास प्रशिक्षण, शालेय आरोग्य कार्यक्रम, गाव पातळीवर आरोग्य मार्गदर्शकांचे जाळे, प्रशिक्षित दाईचे जाळे, स्वयंसेवी डाक्टरांचे जाळे, सामूहिक कामगार आरोग्य सेवा, वैद्यकीय अंतर्वासियांसाठी योजना, जिल्हा परिषदांना अनुदान.

रोग प्रतिबंध व रोग नियंत्रण

क्षयरोग, हिक्ताप, हत्तीरोग, कुष्ठरोग, पटकी, नारू नियंत्रणाचे व निर्मूलनाचे राष्ट्रीय कार्यक्रम.

तसेच खरुज, हंगवण अशा प्रकारच्या रोगांचे निर्मूलन, वैद्यकीय तपासणी शिबिरे,

सर्वेक्षण, शिक्षण व उपचार केंद्रे, किमान गरजाविषयक कार्यक्रम.

माता बालसंगोपन.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग

जनजाती क्षेत्रात रस्ते, पूल व इमारतींचे बांधकाम तसेच या इमारतींमधील सुधारणा, फेरबदल व परिरक्षण.

ऊर्जा विभाग

आदिवासी गावांचे विद्युतीकरण.

ग्रामीण विकास विभाग

भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा.—ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनेखाली आदिवासी क्षेत्रात विघण विहिरी खोदणे व बांधलेल्या विघण विहिरींवर हातपंप बसविणे. (हात-पंपांची देखभाल ग्रामपंचायतींनी स्वतःच्या खर्चाने करावयाची आहे.)

लहान पाटबंधारे योजना.

पोषण.—शाळेतील मुलांसाठी दुपारचे जेवण अगर शालेय पोषण आहार कार्यक्रम.

निवडक आदिवासी भागातील शालेय पूर्व बालकांसाठी, गरोदर स्त्रियांसाठी व स्तन्यदा मातांसाठी विशेष पोषण आहार कार्यक्रम. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना (प्ररक आहार, प्रतिबंधक उपाय, वैद्यकीय तपासणी, वैद्यकीय सल्ला, पोषण आहार व आरोग्य शिक्षण, पूर्व प्राथमिक अधिकृत शिक्षण व प्रौढ महिलांसाठी अनौपचारिक शिक्षण.)

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

पायाभूत सोयींच्या विकासाच्या योजना. पत मिळवून देणाऱ्या संस्थांना सहाय्य देणाऱ्या योजना.

अवर्षणप्रवण कार्यक्रम

पाणवहाळ घटकांत मृद व जलसंधारण, त्याचप्रमाणे वन व कुरण विकास, पशुधन व दुग्धविकास आणि लघु पाटबंधारे या संबंधीच्या योजना.

समाजकल्याण विभाग

शैक्षणिक सवलती.—मागासवर्गीय मुलां-मुलींसाठी शासकीय वसतिगृहे, स्वयंस्फूर्त संस्थांमार्फत चालविल्या जाणाऱ्या वसतिगृहांना अनुदान; अनुदानित मागासवर्गीय वसतिगृहांना इमारत अनुदान; बालवाड्यांना अनुदान.

क्रीडा व युवक सेवा

आदिवासी भागात क्रीडा संस्था, प्रशिक्षण केंद्रे, शारीरिक शिक्षण, शिक्षकांसाठी उजळणी वर्ग, क्रीडा स्पर्धा, ग्रामीण क्रीडा केंद्रे.

आश्रमशाळेतील मुलामुलींकरिता नेतृत्व प्रशिक्षण शिविरे.

आदिवासी मुलांमुलींसाठी (माध्यमिक शाळां-मधील व आश्रमशाळांमधील) क्रीडा स्पर्धा.

नियोजन विभाग

रोजगार हमी योजना.

पाटबंधारे विभाग

अप्पर गोदावरी प्रकल्प, सूर्या प्रकल्प, गोसी खुर्द प्रकल्प आणि पुनद प्रकल्प, याशिवाय अनेक मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प व लहान पाटबंधारे प्रकल्पसुद्धा जलसिंचनाच्या कामी कार्यारत आहेत.

धरणग्रस्त विस्थापितांचे पुनर्वसन

धरणग्रस्त विस्थापितांच्या पुनर्वसनात प्रामुख्याने खालील बाबींचा अंतर्भाव होतो:—

(१) नव्या गावठाणाच्या जागेची निवड

□ □ □

करणे. (२) शेतीसाठी पर्यायी जमिनीची निवड करणे, (३) नव्या गावठाणात नागरी सुविधा (पिण्याच्या पाण्यासाठी विहिरी, शाळेसाठी इमारत, चावडीसाठी इमारत, गावातील व गावाबाहेर दळणवळणासाठी रस्ते, खेळासाठी मैदान, जनावरांसाठी निश्चित जागा ठरविणे, एस. टी. स्टॅंडसाठी जागा, स्मशानभूमीसाठी जागेची निश्चिती करणे उघडी गटारे बांधणे इत्यादी.) करून देणे. (४) विस्थापित कुटुंबांना पुनर्वसनाच्या कामात अनेक सवलती दिल्या जातात.

आदिवासी मुलींच्या सहवासात

(पृष्ठ ३२ वरून)

लागले. कधी एकदा घरी पोहचतो असे झाले. आदिवासींच्या कष्टाळू जीवनाची कल्पना आली. त्यांचे जीवन म्हणजे निव्वळ कष्ट, हाल अपेष्टा, उपासमार, गरिबीचा भार, निराधार, निराश्रित, भयानक दुःख.

गडचिरोली-अहेरी भागात गोंड-परधान ही जमात जास्त. नाशिकपेक्षा ह्या भागातील मुली मागासलेल्या वाटल्या. लवकर लग्न करतात, जास्त शिकत नाहीत. तरीपण एक अभिमानाची गोष्ट आहे की, गोंड समाजातील दोन स्त्रिया बी.ए. बी.एड. शिकून अधीक्षकेचं काम करतात. गडचिरोलीस सौ. उईकेबाई व चंद्रपूरला सौ. वैद्यबाई (कु. विजया खंडाते बाई) गडचिरोली येथील कु. अनुसया कुमरे परधान मुलगी बी.ए. होऊन नोकरी करते. कु. शालिनी कुमरे ही मुलगी सांस्कृतिक कार्यक्रमांत फार पुढे होती. तसं पाहिलं तर आदिवासी मुली मुठीच भित नाहीत. त्या प्रेमळ असतात, मनमिळाऊ असतात. त्यांना एकदा आपला विश्वास आला की, फार अदबीने वागतात, त्यांच्यात आदरातिथ्यपण आहे.

विशेष म्हणजे त्यांच्यामध्ये बरेच सुप्त गुण आहेत. त्यांना जर योग्य संधी दिली तर

प्रत्येक क्षेत्रात चमकू शकतील. त्यांच्यासाठी मी एक नवीन उपक्रम सुरू केला. “स्फूर्ती” मासिक चालविते. हस्तलिखित असल्यामुळे, सर्व मुली लिहितात. काही गोंडी भाषेचे लेख, कविता, विनोद फार छान लिहितात. ते याचून मजा वाटते. त्यांचे हे सारे गुण बघून तर वाटते की, हे सारं छपावं. नियमित एक आदिवासी मासिक चालवावं जेणेकरून सर्व आदिवासी मुलींना स्फूर्ती येईल व त्यांची कीर्ती वाढेल. वास्तविक ते कोण आहेत त्याची जाणीव त्यांना करून दिली तर त्यांची प्रगती झपाट्याने होईल. “गुलामाला तू गुलाम आहेस” याची जाणीव झाली तर तो गुलामगिरीविरुद्ध बंड करून उठेल.

पुण्याच्या संत जनाबाई वसतिगृहात सोशल वेल्फेअर अँडमनिस्ट्रेशन ट्रेनिंग कालावधीत राहण्याची संधी मिळाली तेव्हापासून येथील आदिवासी मुलींचा सहवास, परिचय वाढला. त्यापैकी कु. लता येमताजी रावते ही मुलगी, महादेव कोळी पॉलिटेक्निक द्वितीय वर्षाला आहे. अत्यंत हुशार मुलगी. तशीच कु. शकुंतला लॉड (जुन्नर केवाडी), लता रावते, डी. एड, कु. उषा वसावे ही एम. बी.बी.एस. तृतीय वर्षाला आहे. तसेच कु. ममता वसावे मुलगी

एल. एल. बी. करते. एकंदरीत या सर्व आदिवासी मुली प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देऊन प्रगती करीत आहेत. ही अत्यंत स्तुत्य व अभिमानाची गोष्ट आहे. ह्या मुलींना जर योग्य मार्गदर्शन मिळाले तर त्या नक्कीच आघाडीवर जातील.

पुण्या-मुंबईच्या जवळपास असणाऱ्या आदिवासी मुलींची झपाट्याने प्रगती होत आहे. परंतु गडचिरोली, धारणी इत्यादी परिसरातही दोन मुली १२ वी व कु. अनुसया कुमरे (परधान) बी. ए. द्वितीय वर्ष करून बालवाडी शिक्षकेची नोकरी करते. मॅट्रिक पास आठ मुली झाल्यात. कु. शालिनी कुमरे ही मुलगी अत्यंत हुशार मुलगी. आता नागपूरला परिचारिकेचे प्रशिक्षण घेत आहे. ही मुलगी गोंड आहे. धारणी भागात कोरकू मुली फार हुशार आहेत. प्रगतीची ही लाट निश्चितच पुढे जात आहे. त्या दृष्टीने सरकारही प्रयत्न करीत आहे. या सर्व योजनांचा जर आदिवासी मुलींनी जास्तीत जास्त फायदा घेतला तर ह्या मुली जीवनात यशस्वी होतील व समाज सुधारणेसही हातभार लागेल अशी आशा वाटते. त्यांचं राजवैभव अशा रीतीने परत मिळो ही सदिच्छा।

□ □ □

वृत्त विशेष

(अ) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

(१) संशोधन प्रकल्प अहवाल.—आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने १९८४-८५ वर्षात खालील संशोधन प्रकल्प व इतर अहवाल पूर्ण केले :—

(१) अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८२-८३.

(२) अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८३-८४.

(३) एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प, गडचिरोली.

(४) धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींसाठी वाटप केलेल्या दुधाळ गार्ड/म्हशी योजनेची मूल्यमापन पाहणी.

(५) अतिमागास कातकरी जमातीच्या प्रकल्पाचा मूल्यांकन अहवाल.

(६) मातंग समाजाच्या दोरखंड व्यवसायाचा पाहणी अहवाल.

(७) आदिवासी लोकसंख्या सांख्यिकीय पुस्तिका.

(८) आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानावर विद्युत पंप देण्याच्या योजनेचे मूल्यमापन.

(ब) प्रशिक्षण

आदिवासी युवकांसाठी १९८४-८५ मध्ये आठ नेतृत्व शिबिरे आयोजित केली ती खालीलप्रमाणे :—

१ चणकापूर	.. नाशिक
२ लोभ	.. धुळे
३ पाली	.. ठाणे
४ हिवरी	.. यवतमाळ
५ वाघझिरा	.. जळगाव

६ जारीदा .. अमरावती

७ देवाडा .. चंद्रपूर

८ तळोदा .. धुळे

या शिबिरांतून एकूण २४० युवकांनी प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला.

(क) वन विभागातर्फे ठाणे जिल्ह्यात शहापूर व जळगाव जिल्ह्यात पाल येथे प्रशिक्षण विद्यालयांत प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात. या सत्रांत ही संख्या सहभागी होते व आदिवासी प्रश्न व कल्याणाच्या योजनेची माहिती प्रशिक्षणाध्यर्थास देणे. या प्रशिक्षणाचा १६० विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला.

(ड) शासकीय आश्रमशाळेतील मुख्याध्यापक/अधीक्षक/बालवाडी शिक्षिका व गृहपाल यांचेसाठी संस्थेने एकूण १४ प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली. या सर्व सत्रांतील लाभार्थींची संख्या ३०५ आहे. त्यात मुख्याध्यापक ६४, अधीक्षक ७२, आदिवासी विकास निरीक्षक ३८, गृहपाल १४ व बालवाडी शिक्षिका १०७ आहेत.

चित्रकला व रंगकला स्पर्धा, १९८४-८५

शासकीय आश्रमशाळेतील मुलामुलींसाठी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था यांचे मार्फत चित्रकला व रंगकला स्पर्धा खालील जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात आल्या होत्या :—

(१) ठाणे, (२) धुळे, (३) गडचिरोली, (४) चंद्रपूर, (५) यवतमाळ, (६) नाशिक. एकूण या स्पर्धेत ६०० लाभार्थींना फायदा झाला. त्यांना प्रत्येकी १ आदर्श चित्रकला पुस्तक देण्यात आले. त्याचप्रमाणे चित्रकलेसाठी लागलेले साहित्य उदा. चित्रकलेसाठी लागणारा कागद, पेन्सिल, खोडरबर, रंगपेटी, ब्रश व पुठ्ठा इत्यादी पुरविण्यात आले. १०० मुलांमध्ये प्रथम क्रमांकाचे बक्षीस रु. ७५, दुसरा क्रमांक रु. ५० व तिसरा क्रमांक रु. २५ व उत्तजनार्थ पाच, दहा रुपयांची बक्षिसे देण्यात आली. या योजनेवर एकूण १२,७४० रुपये खर्च करण्यात आला.

आदिवासी पारंपारिक नृत्य स्पर्धा

१९८४-८५ या वित्तीय वर्षी आदिवासींच्या पारंपारिक नृत्य स्पर्धा खालील जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात आल्या होत्या :—

(१) नाशिक, (२) धुळे, (३) पुणे, (४) अमरावती, (५) यवतमाळ, (६) नांदेड, (७) गडचिरोली, (८) ठाणे, (९) रायगड इत्यादी. उपरोक्त नृत्य स्पर्धेत एकूण ४१४ नृत्य पथकांनी भाग घेतला व त्यामध्ये ७,३३० लोकांनी त्याचा फायदा घेतला. या योजनेद्वारे त्यांना दैनिक भत्ता, वेषभूषा व प्रवास खर्च या व्यतिरिक्त प्रथम क्रमांकाचे रु. १००, दुसऱ्या क्रमांकाचे बक्षीस रु. ७५ व तिसरे बक्षीस रु. ५० देण्यात आले. या योजनेचा फायदा वारली, कातकरी, मल्हार कोळी, ठाकर, हलवा, गोंड, कोकणा, भिल्ल, माडीया गोंड, पावरा, तडवी भिल्ल, इत्यादी आदिवासी लोकांना झाला. या योजनेवर एकूण १,०७,००० रुपये खर्च करण्यात आला.

आदिवासी संग्रहालय

फिरत्या प्रदर्शनाच्या योजनेखाली पुण्याच्या बालगंधर्व रंगमंदिर कलादालनात दिनांक २० नोव्हेंबर १९८४ ते २७ नोव्हेंबर १९८४ या सात दिवसांच्या कालावधीत “आदिवासी संस्कृति दर्शन” या नावाने छायाचित्रे, तक्ते, नकाशे व काही आदिवासी वस्तूंचे प्रदर्शन आयोजित केले होते. या प्रदर्शनास पुण्यातील नागरिकांनी चांगलाच प्रतिसाद दिला होता. सुमारे ६/७ हजार लोकांनी या प्रदर्शनास भेट दिली.

संग्रहालयात नव्याने चार शोकेसेसची निमिती करण्यात आली असून प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणी आता विविध आकारांच्या पेडेटॉलवर करण्यात आली आहे.

खिरेश्वर, तालुका जुन्नर, जिल्हा पुणे येथे महाशिवरात्रीच्या निमित्तान दिनांक १६ फेब्रुवारी १९८५ ते १८ फेब्रुवारी १९८५ या तीन दिवशी प्रदर्शन आयोजित केले होते. आदिवासी विकास योजनेवर आधारित पॅन्ल्स, छायाचित्रे, रंगीत छायाचित्रे, तक्ते, नकाशे यांवर आधारित या प्रदर्शनास सुमारे १,०००/१,२०० लोकांनी भेट देऊन समाधान व्यक्त केले. □ □ □

*Education statistics in Maharashtra State Tribal students
Enrolment by Standards (1981-82)*

Standards	Scheduled Tribes		
	Boys	Girls	Total
1	2	3	4
Pre-Primary	5,600	5,116	10,716
I	1,32,953	91,879	2,24,832
II	81,839	49,933	1,31,772
III	60,861	31,948	92,809
IV	43,759	19,638	63,397
V	31,570	13,512	45,082
VI	23,641	10,060	33,701
VII	19,085	7,329	26,412
VIII	14,809	5,113	19,926
IX	11,543	3,893	15,431
X	8,724	2,577	11,300
XI	3,786	864	4,659
XII	2,885	654	3,530
I—IV	3,19,412	1,93,398	5,12,81
V—VII	74,296	30,901	1,05,197
VIII—X	35,076	11,583	46,659
I—V	3,50,982	2,06,910	5,57,892
VI—VIII	57,535	22,502	80,037
IX—X	20,267	6,470	26,737
XI—XII	6,671	1,518	8,189
Total : I to XII	4,35,455	2,37,400	6,72,835

This table includes enrolment of Standard XI and XII in Colleges of General Education.

*Education statistics in Maharashtra State Tribal Students
enrolment by Standards (1982-83)*

Standards	Scheduled Tribes		
	Boys	Girls	Total
1	2	3	4
Pre-Primary	6,103	5,348	11,451
I	1,42,028	99,833	2,41,861
II	88,982	54,812	1,43,794
III	66,109	35,660	1,01,769
IV	47,969	22,663	70,632
V	36,988	16,267	53,255
VI	27,588	11,703	39,291
VII	22,203	9,239	31,442
VIII	17,845	6,391	24,236
IX	14,005	4,620	18,625
X	9,866	2,956	12,822
XI	4,289	1,048	5,337
XII	3,660	860	4,540
I—IV	45,088	2,12,968	5,58,056
V—VII	86,779	37,209	1,23,988
I—VII	4,31,867	2,50,177	6,82,044
VIII—X	41,716	13,967	55,683
I—V	3,82,076	2,29,235	6,11,311
VI—VIII	67,636	27,333	94,969
I—VIII	4,49,712	2,56,568	7,06,280
IX—X	23,871	7,576	31,447
XI—XII	7,949	1,908	9,857
Total : I to XII	4,81,532	2,66,052	7,47,584

This table includes enrolment in Pre-Primary, Primary, Secondary, Higher Secondary Schools and Arts/Sc./Com. Colleges so also Home Science and Rural Institutes.

Education statistics in Maharashtra State Tribal Students Enrolment by Standards (1983-84)

Standards	Scheduled Tribes		
	Boys	Girls	Total
1	2	3	4
Pre-Primary	6,428	5,566	11,994
I	1,39,076	1,02,145	2,41,221
II	98,675	62,372	1,61,047
III	72,992	40,099	1,13,091
IV	52,005	25,688	77,693
V	41,264	18,571	59,835
VI	36,474	13,655	50,129
VII	25,123	10,557	35,680
VIII	19,578	7,447	27,025
IX	15,760	5,389	21,149
X	11,199	4,061	15,260
XI	4,189	1,166	5,355

Standards	Scheduled Tribes		
	Boys	Girls	Total
1	2	3	4
XII	4,053	955	5,008
I—IV	3,62,748	2,30,304	5,93,052
V—VII	1,01,861	42,783	1,44,644
I—VII	4,64,609	2,73,087	7,37,696
VIII—X	46,537	16,897	63,434
I—V	4,04,012	2,48,875	6,52,887
VI—VIII	80,175	31,659	1,11,834
I—VIII	4,84,187	2,80,534	7,64,721
IX—X	26,959	9,450	36,409
XI—XII	8,242	2,221	10,363
Total : I to XII	5,19,388	2,92,105	8,11,493

Districtwise enrolment of Scheduled Tribe students in Maharashtra State during 1983-84 in Standard VIIIth to XIIth

Serial No. and District		VIIIth Standard			IXth Standard			Xth Standard			XIth Standard			XIIth Standard		
		Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1.	Greater Bombay	592	333	925	449	254	703	240	173	413	126	78	204	80	41	121
2.	Nashik	2,038	590	2628	1709	456	2165	1115	241	1356	273	31	304	184	26	210
3.	Dhule	2140	695	2835	1684	515	2199	1401	394	1795	467	110	577	718	135	853
4.	Jalgaon	484	152	636	416	97	513	291	82	373	92	21	113	100	6	106
5.	Thane..	1680	424	2104	1137	295	1432	695	160	855	186	57	243	123	32	155
6.	Ahmednagar	470	114	584	355	67	422	283	56	339	116	13	129	100	6	106
7.	Pune ..	1243	401	1644	1046	243	1289	554	198	752	194	64	258	101	27	128
8.	Raigad	301	95	396	228	108	336	149	42	191	59	17	76	39	9	48
9.	Solapur	286	106	392	251	62	313	151	34	185	55	5	60	43	6	49
10.	Kolhapur	84	49	133	65	40	105	30	24	54	22	8	30	17	1	18
11.	Ratnagiri	31	7	38	27	6	33	8	3	11	3	2	5	5	..	5
12.	Sindhudurg	15	2	17	10	6	16	2	1	3	2	..	2	..	1	1
13.	Satara	136	32	168	90	26	116	84	16	100	22	4	26	19	3	22
14.	Sangli	123	147	270	70	25	95	52	11	63	34	15	49	35	11	46
15.	Aurangabad	259	36	295	184	27	211	152	12	164	52	2	54	66	7	73
16.	Jalna	51	6	57	30	3	33	22	1	23	4	..	4	10	..	10
17.	Parbhani	219	25	244	188	19	207	122	23	145	26	3	29	28	2	30
18.	Beed	80	6	86	53	4	57	53	4	57	9	3	12	13	5	18
19.	Nanded	590	74	664	534	54	588	406	33	439	162	17	179	171	8	179
20.	Osmanabad	103	15	118	78	18	96	96	7	103	2	..	2	4	..	4
21.	Latur	156	26	182	91	16	107	87	6	93	15	1	16	6	1	7
22.	Amravati	737	294	1031	579	228	807	439	191	630	185	54	239	176	32	208
23.	Buldhana	104	37	141	98	30	128	91	23	114	35	7	42	32	10	42
24.	Akola	523	155	678	401	123	524	310	108	418	126	49	175	143	26	169
25.	Yavatmal	1411	394	1805	1044	259	1303	758	158	916	216	55	271	207	41	248
26.	Nagpur	2152	1770	3922	1987	1370	3357	1537	1322	2859	769	313	1082	723	328	1051
27.	Wardha	723	403	1126	617	301	918	399	215	614	142	43	185	151	48	199
28.	Bhandara	1015	360	1375	783	294	1077	579	217	796	331	92	423	336	64	400
29.	Chandrapur	1285	548	1833	1162	360	1522	800	236	1036	386	85	471	342	60	402
30.	Gadchiroli	547	151	698	394	83	477	293	70	363	78	17	95	81	19	100
		19578	7447	27025	15760	5389	21149	11199	4061	15260	4189	1166	5355	4053	955	5008

The Schemes of Training implemented in Sahyadri Region during the year 1983-84

Serial No.	Name of scheme	Duration	No. of Tribal beneficiaries		Serial No.	Name of scheme	Duration	No. of Tribal beneficiaries	
			Trained	Employed				Trained	Employed
1	Pre-Recruitment Training of Armed Forces.	6 months	238	102	8	Training in Composing	6 months	25	20
2	Special Coaching Classes for S.S.C.	6 months	440	..	9	Organisation of Tailoring School.	6 months	59	15
3	Orientation and Pre-training for Police Recruitment.	6 months	206	95	10	Providing relief to the boys for appearing for the interview.	3 months	409	210
4	Pre-Training for competitive Exam.	6 months	143	65	11	Training to Adiwas students of I.A.S. Examination.	6 months	24	..
5	Typewriting cum Short-hand.	10 months	140	80	12	Training in improvement in English.	6 months	100	10
6	Rickshaw/Truck Driving Training and Refresher Courses.	15 days	80	58	13	Training for state Transport Service (Driving).	6 months	82	35
7	Compounders courses ..	6 months	6	2			Total	..	1,952 692

शासन निर्णय

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

हलबा प्रश्न-तज्ज्ञांच्या समितीची नेमणूक

शासन निर्णय क्र. सीबीसी.१०८२/३२६८६/(१४१)/का-११,

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक २७ जून १९८४

शासन निर्णय.—“हलबा, हलबी” ही जमात महाराष्ट्र राज्याच्या अनुसूचित जमातीच्या यादीत अनुक्रमांक १९ वर अंतर्भूत करण्यात आलेली आहे. विदर्भ भागात मोठ्या संख्येने राहत असलेल्या “हलबा-कोष्टी” नावाच्या जातीचा असा दावा आहे की, ती जात उपरोक्त “हलबा” या आदिवासी जमातीपैकी आहे आणि “कोष्टी” हा शब्द त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय म्हणजे “विणकाम” हे दर्शवितो आणि म्हणून त्या जातीला शासनाने अनुसूचित जमातींना दिलेल्या सर्व सोयी सवलतीचा फायदा मिळावयास पाहिजे. शासनाची अशी इच्छा आहे की, या प्रश्नाचा काळजीपूर्वक व खोलवर अभ्यास या क्षेत्रातील तज्ज्ञांकडून होणे आवश्यक आहे व या हेतूने शासन खालील तज्ज्ञ समिती नेमत आहे :—

(१) डॉ. जे. व्ही. फरेरा, एम. ए. (बॉम्बे), पीएचडी : अध्यक्ष.
(व्हिएन), ऑनररी प्रोफेसर, जी. डी. पारिख, सेंटर
फॉर एज्युकेशनल स्टडीज, मुंबई.

(२) डॉ. एम. जी. कुलकर्णी, डायरेक्टर, नेहरू इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल स्टडीज, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

(३) श्री. रामचंद्र के. मुटाटकर, रीडर इन कल्चरल अँथॉपॉलॉजी, डिपार्टमेंट ऑफ अँथॉपॉलॉजी, युनिव्हर्सिटी ऑफ पुना, पुणे.

(४) प्रो. शरद डी. कुलकर्णी, डायरेक्टर, सेंटर फॉर ट्राईबल कॉन्शन्सटीट्यूशन पुणे.

(५) श्री. एन. पी. रेगे, विशेष कार्य अधिकारी, विधी व न्याय विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

(६) डॉ. जी. एम. गारे, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

(७) अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास नागपूर : सभासद.

(८) मुख्य संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

समितीचे विचारार्थ विषय (टर्मस् ऑफ रेफरन्स) सोबतच्या जोडपत्रात दशविल्याप्रमाणे असतील. समितीचे कार्यालय आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे राहील. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था यांनी समितीला सर्व सहाय्य/मदत (म्हणजे पत्रव्यवहाराकरिता लिपिक, वाहन इत्यादी) द्यावी. तसेच ज्यावेळी समिती तिच्या कामकाजाच्या संदर्भात विदर्भ भागाला भेट देईल तेव्हा अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर यांनी समितीला आवश्यक सहाय्य/मदत द्यावी.

३. समितीने विचारार्थ विषयाच्या अनुषंगाने प्रश्नाची तपासणी करावी आणि आवश्यक नोटीस/प्रसिद्धी देऊन सर्व संबंधितांना त्यांचे विचार मांडण्याची संधी द्यावी. समितीने आपला अहवाल शासनाला सहा (६) महिन्यांत सादर करावा.

४. समिती तिच्या कामकाजाला उपयोगी पडणारे शासकीय/खाजगी संस्थांच्या प्रकाशनाचे सहाय्य घेऊ शकेल.

५. समितीचे अशासकीय सदस्य, शासन निर्णय, वित्त विभाग क्रमांक टीआर-१०८३/सीआर-१४२६/एसईआर-५, दिनांक फेब्रुवारी १९८४ मधील तरतुदीनुसार प्रवासभत्ता व दैनिकभत्ता मिळण्यास पात्र ठरतील. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था यांना देयकावर प्रतिस्वाक्षरी करण्यास प्राधिकृत करण्यात येते.

६. याबाबतचा खर्च “२८८-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण—एम-पाच-संशोधन व प्रशिक्षण एम-पाच (१) (ए) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (२८८-१५-९७)” या शीर्षाखाली वर्ग करण्यात यावा व चालू वर्षाच्या मंजूर तरतुदीतून भागविण्यात यावा.

७. हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या सहमतीने त्यांचा अनौपचारिक संदर्भ क्र. सीआर-९७७/८४/इएक्सपी-अकरा, दिनांक १४ जून १९८४ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

सही.....

मु. प. दामले,
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन.

जोडपत्र

“हलबा, हलबा-कोष्टी” बाबतच्या तज्ज्ञ समितीसाठी विचारार्थ

विषय-टर्मस ऑफ रेफरन्स

(१) आदिवासी हलबा, तथाकथित हलबा कोष्टी व कोष्टी हे एक आणि अभिन्न आहेत की, वेगवेगळ्या जमाती/जाती आहेत आणि हलबा कोष्टी आणि कोष्टीमध्ये आदिवासींची वैशिष्ट्ये आहेत काय ?

(२) मुख्यत्वे विदर्भ विभागात रहाणारे हलबा कोष्टी, ज्यांच्यातील मोठी संख्या विणकामाद्वारे चरितार्थ मिळवते, खरे हलबा किंवा आदिवासी हलबांचा फाटा (Off Shoot) आहेत काय ?

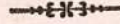
(३) सध्याच्या महाराष्ट्र राज्याच्या भू-प्रदेशात दिनांक ६ सप्टेंबर १९५० रोजी (ज्या तारखेला अनुसूचित जमातीची यादी जाहीर करणारा पहिला राष्ट्रपतींचा आदेश प्रसिद्ध करण्यात आला) (१) हलबा (आदिवासी), (२) हलबा कोष्टी, (३) कोष्टी यांची लोकसंख्या किती होती ? तिची जिल्हावार आणि तालुकावार

विभागणी कशी होती आणि जिल्हा मुख्यालये व तालुका मुख्यालये येथे कशी होती ?

(४) उपरोक्त तिन्ही समाजांत वापरण्यात येणारी आडनावे कोणती ?

(५) हलबा (आदिवासी) मूळ ठिकाण/क्षेत्रातून नागपूर, भंडारा वगैरे शहरांत स्थलांतरित झाले आहेत काय ? असल्यास, प्रस्तुत तप-शिलाचा अभ्यास करून नोंद करावी.

(६) उपरोक्त तिन्ही समाजांत कोणती द्विनिदिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत की, ज्यांच्याकडे त्याचा एकमेकांतील भेद दाखविण्यासाठी निर्देश करता येईल.

हलबा प्रश्न-तज्ज्ञ समितीला मुदतवाढ

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्रमांक सीबीसी.१०८२/३२६८६/(१४१)/का-११,
मंत्रालय, विस्तार भवन मुंबई ४०० ०३२, दिनांक ११ जानेवारी १९८५

वाचा.—शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक सीबीसी.१०८२/३२६८६/(१४१)/का-११, दिनांक २७ जून १९८४.

शासन निर्णय.—शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी.१०८२/३२६८६/(१४१)/का-११, दिनांक २७ जून १९८४ नुसार हलबा/हलबा कोष्टी प्रश्नाबाबत काळजीपूर्वक व खोलवर अभ्यास करण्यासाठी एक तज्ज्ञ समिती नेमण्यांत आलेली आहे. या समितीला अहवाल सादर करण्यासाठी ६ (सहा) महिन्यांची मुदत दिली होती. परंतु तज्ज्ञ समितीच्या सदस्य सचिवांनी ६ महिन्यांत अहवाल सादर करणे कठीण असल्याचे निदर्शनास आणले आहे व तीन महिन्यांची मुदत वाढ देण्याची विनंती केली आहे. या विनंतीचा विचार करून शासन ही मुदत आणखी तीन महिन्यांनी वाढवून देत आहे.

हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या सहमतीने त्यांचा अनौपचारिक संदर्भ क्र. सीआर-१९४५/८४/एडएक्सपी-अकरा, दिनांक ३१ डिसेंबर १९८४ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सही)

मु. प. वामले,

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन.

*Separate Scrutiny Committee for
verification of Caste Certificates
of Scheduled Tribes—
Appointment of—*

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

TRIBAL DEVELOPMENT DEPARTMENT

Resolution No. CBC.1684/2818/(291)/XI,

Mantralaya Annexe, Bombay 400 032, dated the 23rd
January, 1985.

- Read.*—(i) Government Circular, Social Welfare,
Cultural Affairs, Sports and Tourism
Department No. CBC.1680/19961/D.V.,
dated 6th May 1980.
- (ii) Government Corrigendum, Social
Welfare, Cultural Affairs, Sports and
Tourism Department No. CBC.1680/
19961/D.V., dated 3rd June 1980.
- (iii) Government letter, Social Welfare,
Cultural Affairs, Sports and Tourism
Department No. CBC.1680/65396/(499)/
D.V., dated 24th February 1981.

Resolution.—On creation of the new Department i. e. Tribal Development Department from 1st May 1983, the question of appointing a separate Scrutiny Committee for verification of Caste certificates of Scheduled Tribes was under consideration of Government. Government is now pleased to direct that in partial modification of the orders quoted in the preamble the following Scrutiny Committee should be appointed with immediate effect for verification of Scheduled Tribes:—

- 1 Director .. Chairman.
Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

- 2 Chief Research Officer .. Member
Tribal Research and Training
Institute, Pune.
- 3 Deputy Director .. Member-
Tribal Research and Training Secretary.
Institute, Maharashtra State, Pune.

2. This Scrutiny Committee will do the following work:—

(i) Verify the caste certificates of Scheduled Tribes students seeking admissions in different educational institutions at different levels.

(ii) Verify the caste certificates of Scheduled Tribes recommended by the Maharashtra Public Service Commission and different Selection Boards appointed by the Government for the seats reserved for Scheduled Tribes.

(iii) Verify the caste certificates of the Government servants according to the requests or complaints made by the concerned Departments/Offices.

(iv) Any work entrusted by Government in respect of scrutiny of caste certificates of Scheduled Tribes.

By order and in the name of the
Governor of Maharashtra.,

(Sd.)

(M. P. DAMLE),

Under Secretary to Government.

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

TRIBAL DEVELOPMENT DEPARTMENT

Resolution No. CBC. 1684/(392)/D-XI,
Mantralaya Annexe, Bombay 400 032, Dated the
8th March 1985.

Read.—(i) Government Resolution, Social Welfare,
Cultural Affairs, Sports and Tourism
Department No. CBC. 1680/43669/D.V.,
dated 29th October 1980.

(ii) Government Resolution, Social Welfare,
Cultural Affairs, Sports and Tourism
Department No. CBC. 1481/703/D.V.,
dated 31st July 1981.

(iii) Government Resolution, Tribal Development
Department No. CBC., 1684/2818/(291)/DXI,
dated 23rd January 1985.

Resolution.—A separate Scrutiny Committee has been appointed by Government for verification of Caste Certificates of Scheduled Tribes under Government Resolution, Tribal Development Department No. CBC. 1684/2818/(291)/D-XI, dated the 23rd January 1985. The question of giving specific powers to this Scrutiny Committee and appointment of the appellate authorities for deciding appeals against the decisions of this Committee was under consideration of Government for some time past. Government is now pleased to direct that at the time of verification of the Caste Certificates mentioned in para 2 of the Government Resolution dated 23rd January 1985 the Scrutiny Committee may go into the correctness or otherwise of the certificates already issued by the competent authorities by calling additional evidence/documents from the concerned candidates and conduct detailed enquiry before arriving at the final decision even by going beyond the Government Resolutions mentioned at (i) and (ii) above, if it has reason to believe that the certificate is manipulated or fabricated or has been obtained by producing insufficient evidence etc. Similarly the Scrutiny Committee is also authorised to cancel and confiscate the certificate (s) which, on full enquiry and verification is (are) found to be incorrect or invalid.

2. Government is also pleased to appoint the following authorities as Appellate Authorities so far as the work of verification of Caste Certificates of Scheduled Tribes Students seeking admissions in different educational institutions at different levels (i.e. Paragraph 2 (i) of the Government Resolution, dated 23rd January 1985) is concerned :—

Name of the Appellate Authority	Jurisdiction
Additional Commissioner, Tribal Development, Nagpur.	Nagpur and Amravati Divisions.
Additional Commissioner, Tribal Development, Nashik.	Bombay, Konkan, Nashik, Pune and Aurangabad Divisions.

3. Similarly, Government is pleased to appoint the concerned Divisional Commissioners as Appellate, Authorities so far as the work of Verification of caste certificates mentioned in paragraph 2 (ii) and (iii) of the Government Resolution, dated 23rd January 1985 are concerned.

4. The candidates aggrieved by the decision of the Scrutiny Committee should submit their appeal applications, if they so desire, to the above mentioned Appellate Authorities within a period of 15 days from the date of receipt of Scrutiny Committee's decision. The Appellate Authorities shall consider the appeal applications immediately and finalise them within a period of two months under intimation to all concerned.

5. The Scrutiny Committee and the Appellate Authorities shall maintain proper registers indicating dates of receipt of cases, case numbers, disposal dates etc., and record in the proceedings of each case the procedure adopted to decide the caste claim, the evidence relied upon or rejected; and mention the reasons for the conclusion arrived at by them in their final order.

By order and in the name of the
Governor of Maharashtra.

M. P. DAMLE,
Under Secretary of Government

ग्राम स्वराज्य समितीचे ठाणे जिल्ह्यातील कार्य

- (१) जंगल जमिनीसंबंधी काढलेल्या शासकीय आदेशाच्या निषेधार्थ सामूहिक सत्याग्रह.
 - (२) ठिकठिकाणी मोर्चे काढून आंदोलन सुरू केले.
 - (३) १,५०० आदिवासींचा विधानसभेवर मोर्चा नेण्यात आला.
 - (४) स्वयंसेवी संस्थांच्या संघटकाला एकत्रित करून जबरन जोत आंदोलन चालविले.
 - (५) तक्रारी निवारण्याचे कार्य करण्यासाठी विक्रमगढ येथे एका केंद्राची स्थापना केली.
 - (६) आदिवासींना त्यांच्या जमिनी परत मिळवून दिल्या.
 - (७) लग्न करून देऊन आदिवासींना कायमचे गुलाम करणाऱ्यांपासून आदिवासींची मुक्तता.
 - (८) जमीन सुधारण्यासाठी रु. १,२०० अनुदान मिळवून दिले.
 - (९) गावांतील भांडणे मिटविण्यात सहभाग.
 - (१०) तलाठी, सहकारी सोसायटीचा व पोलिसांची भ्रष्टाचाराची प्रकरणे उघडकीस आणली.
 - (११) शेतमजुरी वाढविण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न.
 - (१२) जाणीव जागृतीची कामे, उदा. तरुण मंडळे, महिला मंडळे, लोकसमित्यांची स्थापना.
 - (१३) प्रौढ शिक्षण वर्ग ३० गावांत व तीन बालवाड्या चालविल्या जात आहेत.
 - (१४) ३५ गावी धान्य कोठारांची स्थापना केली.
 - (१५) विक्रमगढ येथे शिलाई वर्ग चालू आहे. २० आदिवासी तरुणांनी याचा लाभ घेतला.
 - (१६) जव्हार येथे अंबर चरखा परिश्रमालयाची स्थापना. ५० चरखे चालतात व यापासून दररोज ४ ते ५ रुपये मजुरी मिळते.
 - (१७) आंदाडमध्ये विटांचा उद्योग चालतो.
 - (१८) निरनिराळी शिबिरे आयोजित करून जाणीव जागृतीचे काम केले.
- ही एक रजिस्टर्ड संस्था आहे.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

**Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001**

FORM IV

(See Rule 8)

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual.

3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.

Nationality .. Indian.

Address .. Government Central
Press, Bombay.

4. *Publisher's name* .. G. M. GARE.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

5. *Editor's name* .. G. M. GARE.

Associate Editor .. P. R. SIRSALKAR.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE,

Signature of Publisher.

Dated 27th March 1985.